© www.kjnt.ro/szovegtar

Olosz Katalin

Népköltési-néprajzi adatok Szabó Sámuel újonnan előkerült irathagyatékában

2021 novemberében egy rozoga gazdasági épület bontása során váratlanul előkerült Szabó Sámuel megsemmisültnek hitt irathagyatékának egy töredéke. A kéziratokat, leveleket, különböző nyomtatványokat vegyesen tartalmazó irat-együttesben fennmaradt a Szabó Sámuel tanítványai által gyűjtött népköltészeti anyag egy része is. Tanulmányomban ezekkel a népköltési-néprajzi gyűjtéseket tartalmazó diákkéziratokkal szándékozom foglalkozni.

Bevezetésképpen szükségesnek tartom néhány mondatban vázolni Szabó Sámuel 1829 és 1905 között bejárt életútját, mely történelemhúzta cezúráival jól példázza azoknak a 19. századi erdélyi értelmiségieknek a tipikus pályaívét, kiknek gyermek- és ifjúkori eszmélkedése a reformkori pezsdülés éveire esett, kiket a szabadságharc viharai vagy éppen csatateréi avattak felnőtté, kiknek legszebb férfikorát – a szakmai felkészülés, egzisztencia-teremtés, családalapítás idejét – a Bach-korszak és az abszolutizmus évei vonták bakacsinba, s kik egy szertefoszlott álom, elillant reménység kifosztottjaiként álltak helyt a kiegyezés utáni, felemásan polgárosodó magyar társadalomban. Ennek a pályatípusnak Szabó Sámuelre szabott eseményei röviden így foglalhatók össze: leszámítva az 1849 és 1858 közötti tíz évet, Szabó Sámuel élete és munkássága Erdély három nagy múltú református kollégiumához kötődik. Tanult a nagyenyedi Bethlen-főiskolában a reformkor idején (1836–1848), és tanított Erdély két másik nagyhírű református kollégiumában: a marosvásárhelyiben az abszolutizmus éveiben (1858–1868), Kolozsváron pedig a dualizmus korában (1868–1896).[1] Alapképzettsé-

[1] Szabó Sámuel életútjának fontosabb állomásai: született 1829. május 16-án Székelyföldváron, tanult a nagyenyedi Bethlen-főiskolában (1836–1848), részt vett Háromszék

gének megfelelően tanári pályájának mindkét állomásán a természettan és vegytan tanszékre választotta meg rendes tanárnak a református egyházi főtanács, de mind Marosvásárhelyen, mind pedig Kolozsváron tanított magyar irodalomtörténetet is. És mindkét állomáson – más-más indítékból – szervezte és irányította tanítványainak népköltészeti gyűjtőmunkáját. A marosvásárhelyi diákok 1862–1868 között létrehozott hatalmas népköltési gyűjteménye[2] soha nem látott nyomdafestéket. A kéziratban maradt gyűjtemény nem került közgyűjteménybe, a család őrizte nemzedékeken át azokat a kéziratokat, melyek feltehetően Szabó Sámuel saját gyűjtéseit és az általa szervezett marosvásárhelyi gyűjtőmozgalom folklórhozadékát tartalmazták. Ez a kéziratos anyag azonban a második világháború végén megsemmisült, s a ma élő leszármazottak már nem is tudtak arról, hogy dédnagyapjuk, az enciklopédikus műveltségű Szabó Sámuel népköltészettel is foglalkozott.

Ilyen előzmények után kezdtem el a múlt század hetvenes éveinek elején Szabó Sámuel néprajzi-folklorisztikai életművének kutatását, abban reménykedve, hogy évszázados lappangás után Szabó Sámuel folklórhagyatéka egyszer mégiscsak előkerül.

Amikor aztán 2003-ban – hosszas tétovázás után – lezártam az anyaggyűjtést, s végre 2009-ben megjelent Szabó Sámuel folklorisztikai és néprajzi hagyatékának összesítő kiadása (Szabó 2009), egyik szemem sírt, a másik nevetett. Örvendtem annak, hogy több évtizedes kutatás eredményeként sikerült összeraknom – mint egy puzzle-játékot – Szabó Sámuel és marosvásárhelyi, illetve kolozsvári tanítványai gyűjtésének azt a részét, mely iskolai magyar dolgozatok, kéziratos diáklap, önképzőköri jegyző- és emlékkönyvek, illetve 19. századi periodikák lapjain őr-

önvédelmi harcaiban (1849), főhadnagyként Zsibónál tette le a fegyvert 1849. augusztus 26-án. A szabadságharc leverése után asztaloslegényként bujkált Gernyeszegen, hogy elkerülje az erőszakos besorozást és katonáskodást. 1851 és 1856 között nevelő volt főúri családoknál Magyarországon, közben a pesti egyetem rendkívüli hallgatójaként gyarapította természettudományos ismereteit 1853/54, 1854/55 és 1855/56 téli hónapjaiban. 1856–1858 között külföldi egyetemeken tanult, hazatérve 1858-tól a marosvásárhelyi református kollégiumban tanított, 1868-tól Kolozsváron volt a református kollégium tanára. Közben 1873–1876 között rendes egyetemi hallgatóként a kolozsvári Ferencz József Tudományegyetemen szerzett a természettudományi és a bölcsészeti karon diplomát. Meghalt Kolozsváron 1905. január 1-én. – Szabó Sámuel életéről és munkásságáról lásd bővebben Olosz 2009: 15–129.

[2] A marosvásárhelyi diákok gyűjtőmozgalmáról lásd bővebben: Olosz 2009: 68–93.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

ződtek meg. Az örömet azonban beárnyékolta az a tudat, hogy mindaz, amit összegereblyéztem a fent említett forrásokból, csupán töredéke lehet annak a marosvásárhelyi diákok által összehordott hatalmas, 19. századi népköltési gyűjteménynek, melynek nagy része kiadatlanul hevert Szabó Sámuel irathagyatékában, s mely a leszármazottak tájékoztatása szerint a második világháború végén és a világháborút követő zavaros időkben megsemmisült, örökre elérhetetlenné vált.

Bő évtizeddel később, a fenti előzmények után teljesen váratlanul jött az értesítés Szabó Sámuel egyik kolozsvári dédunokájától, hogy 2021 novemberében egy rozzant gazdasági épület bontása során előkerült Szabó Sámuel irathagyatékának egy töredéke: nyugat-európai peregrinációjával kapcsolatos könyvek, jegyzetek, levelezésének egy része, különböző típusú nyomtatványok, és mindezek társaságában kéziratos népköltési gyűjtések is.[3] Azonban, hamar kiderült az is, hogy korántsem a gyűjtések teljessége került elő, csupán azoknak egy kis töredéke. Feltehetően egy olyan része a diákgyűjtéseknek, mely valamilyen ok miatt különsodródott egyrészt a marosvásárhelyi diákok közös folklórgyűjteményétől, illetve nem került be a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárának kéziratos állományába úgy, mint a kolozsvári tanítványok mesegyűjtései az 1882–84 közötti két tanévből.[4]

Az újonnan előkerült folklóranyag – mind keletkezési idejét-helyét, mind pedig műfaji megoszlását és sajátosságait tekintve – két csoportra osztható attól függően, hogy Szabó Sámuel tanári pályájának melyik periódusához köthetők. Egy kisebb marosvásárhelyi részre, melyet Szabó Sámuel tanítványai 1865–66-ban gyűjtöttek és kizárólag gyermekjátékleírásokat tartalmaz,[5] és egy lényegesen terjedelmesebb kolozsvári részre, mely az 1873 és 1876 közötti három egymást követő tanév első bölcseleti (más néven VII. gimnáziumi) osztály tanulóinak folklórgyűjtéseit öleli fel: kisebb számban meséket, mondákat, dalokat, balladákat, találós

---

[3] Itt mondok köszönetet Szabó Sámuel dédunokáinak – özv. Kaba Gézáné Szabó Piroskának (Hamburg–Budapest), Szabó Ágnesnek (Kolozsvár), Fey Sándorné Szabó Klárának (Kolozsvár) és Szabó Józsefnek (Marosvásárhely), hogy rám bízták Szabó Sámuel újonnan előkerült folklórhagyatékának ismertetését/feldolgozását.

[4] A kolozsvári diákok 1882–1884 közötti gyűjtőmunkájáról lásd Olosz 2009: 103–122; a gyűjtött meséket lásd Szabó 2009: 353–442.

[5] A marosvásárhelyi anyag öt gyűjtő 52 játékleírását tartalmazza.

kérdéseket, táncszókat és játékleírásokat tartalmaz,[6] túlnyomó többségben közmondásokat, szólásokat, szóláshasonlatokat, példabeszédeket, sajátos szójárásokat és helyneveket.[7] A kolozsvári gyűjtésekben elkülöníthető még egy külön kis csoport, melybe két datálatlan mese-kézirat sorolható, egyikük ráadásul még névtelen is, valamint két olyan, játékleírásokat tartalmazó kézirat, melyek gyűjtőinek nevét nem találtam meg a kolozsvári református kollégium diáknévsoraiban, de datálásuknál fogva mindkettő Szabó Sámuel kolozsvári éveihez köthető.

A marosvásárhelyi és kolozsvári gyűjtések különböznek egymástól keletkezésük körülményeit tekintve is. A vásárhelyi diákok az önképzőköri munka keretén belül, önkéntességi alapon írtak le egy sor gyermekjátékot, a kolozsváriaknak viszont tantervi előírás szabta meg a folklóradatok gyűjtését. És az sem véletlen, hogy éppen 1873–1876 között került erre sor. Szabó Sámuel egy évvel korábban, az 1872/73-as tanévben kezdte meg Kolozsváron a magyar irodalomtörténet tanítását helyettes tanárként.[8] A következő tanévben két fontos esemény sarkallhatta arra, hogy hetedik gimnazista tanítványait folklórgyűjtésre fogja. Egyrészt az, hogy kétévi helyettes tanvezetői tisztség betöltése után az 1873/74-es tanévben a kolozsvári református kollégium igazgatója (tanvezetője) lett, s feltehető, hogy ebben a minőségében példát akart mutatni arra, hogy a tantervi előírásokat tiszteletben tartja az utolsó betűig. Másrészt az, hogy egy évvel a kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem megnyitása után – Szabó rendes hallgatóként beiratkozott az egyetemre, s 1873–76 között régi szakterületének előadásai mellett hallgatta Imre Sándor összes magyar nyelvtani és irodalomtörténeti előadását. Egyetemi tanulmányaival párhuzamosan Szabó megszakítás nélkül folytatta tanári munkáját: zömében természettudományi tantárgyak mellett a hetedik gimnazistáknak (az első bölcseleti osztálynak) magyar irodalom-

[6] A kolozsvári gyűjtésekben 20 népmese, 4 monda, 9 ballada, 70 népdal, 156 táncszó, 10 köszöntővers, 3 találós mese és 32 játékleírás található.

[7] Az újonnan előkerült kolozsvári gyűjtés 1327 közmondást/szólást, 6 helynévgyűjtést, 8 diák nyelvészeti adatgyűjtését és 32 játékleírást tartalmaz.

[8] Kolozsvári tanárkodása első éveiben (1868–1872 között) Szabó Sámuel rendes tanárként kizárólag természettudományi tantárgyakat tanított: a II. éves bölcsészeknek természettant, az I. éveseknek ásványtant, a középtanodai VI. osztálynak csillagászatot (*Értesítő* 1871/72: 3).

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

történetet is tanított.[9] A tantervi előírás szerint ebben az osztályban a magyar irodalmat Imre Sándor *A magyar nyelv és irodalom rövid története* című munkájának második, illetve harmadik kiadása alapján kellett tanítani.[10] Emellett „az élőnyelvből közmondások, jellemző szólások, mesék gyűjtése" és egy nagyobb irodalomtörténeti dolgozat elkészítése is szerepelt a tantervi előírásban (*Értesítő* 1875/76: 57). Szabó Sámuel az irodalomtörténeti házi dolgozatok nagy részét nem őrizte meg, egy kisebb részét (az 1873/74-es tanév első bölcseleti osztályának dolgozatait) beadta a kollégium nagykönyvtárába (ma a kolozsvári Akadémiai Könyvtár egyik részlege),[11] a folklórgyűjtéseket viszont magánál tartotta. Így kerülhetett elő 2021 novemberében Szabó Sámuel irathagyatékából három tanév hetedikes (első bölcseleti osztályos) tanulóinak népköltési gyűjtése: az 1873/74-es tanév 18 hetedikes tanulójából 13-nak,[12] az 1874/75-ös tanévből kettő kivételével a teljes hetedik osztálynak – 29 tanulónak –, az 1875/76-os tanévből 5 tanulónak a gyűjteménye. Az nem tudható, hogy az 1875/76-os tanévben az első bölcseleti osztály 32 tanulójából miért csak ötnek a gyűjtését ismerhetjük ma. Egyaránt elképzelhető, hogy a többi elkallódott vagy megsemmisült, de az is, hogy Szabó Sámuel abban a tanévben nem tette kötelezővé a folklórgyűjtést, így csupán a szorgalmasabb diákok önként vállalt gyűjtéseinek örvendhetünk. Ez utóbbit annál

---

[9] Az 1872/73-as tanévvel kezdődően a következő tantárgyakat tanította: a II. éves bölcsészeknek természettant (hangtan, hőtan, fénytan, delejesség, villanyosság), az I. éveseknek (VII. gimnazistáknak) ásványtant (előismeretek, jegectan; egyszerű ásványok, kapcsolatban a fémek vegytani ismeretével); ugyancsak az I. éveseknek helyettesként magyar irodalomtörténetet (Imre Sándor 2-ik kiadás) a VI. középosztálynak népszerű csillagászatot (a nap és a bolygók) (*Értesítő* 1872/73: 3).

[10] Imre Sándor *A magyar irodalom és nyelv rövid története* című munkája 1865-ben jelent meg Debrecenben. Második, javított kiadása ugyanott 1870-ben, harmadik javított kiadása pedig ugyancsak Debrecenben 1878-ban.

[11] *Az első éves bölcsész tanulók magyar dolgozatai. 1873–74.* Kézirat. Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár. „A kolozsvári ev. ref. kollégium kéziratai" állomány. Jelzete: Ms. s. R. 2293. – A magyar dolgozatok közé keveredve ebben a kéziratcsomóban őrződött meg Simó Ferenc első éves bölcsész gyűjtése (*Egy monda* [Rózsa-, Cic- és Bélahegy], Dés). Közölve Szabó 2009: 431–432, 683.

[12] A 13 hetedikes gyűjtőhöz csatlakozott még egy diák (Kállai János), aki a hatodik középosztályban (az előző, 1872/73-as tanévben) osztálytársa volt az 1873/74-es tanév hetedikeseinek. Kállai nem szerepel a VII. osztályosok között, gyűjtését viszont 1874. április 18-án, tehát az 1873/74-es tanév tavaszán adta be Szabó Sámuelnek. – Az 1873/74-es iskolai év hetedik gimnazistái között szerepelt a 11. lábjegyzetben emlegetett Simó Ferenc is. Lényegében tehát az 1873/74-es tanévből 15 népköltési gyűjtés maradt fenn napjainkig.

is inkább feltételezhetjük, mivel a tantervben az 1880/81-es tanév végéig folyamatosan szerepelt „az élőnyelvből közmondások, jellemző szólások, mesék gyűjtése” és egy vagy két nagyobb irodalomtörténeti dolgozat elkészítésének követelménye.[13] Tekintettel arra, hogy az 1875/76-os tanév után egyetlen diák népköltési gyűjtése sem került elő az 1882/83-as iskolai évig, gyanítható, hogy alternatív feladatként szerepelt a folklórgyűjtés, illetve a nagyobb irodalomtörténeti dolgozat(ok) írása, s a diákok az utóbbit választották. De azt sem lehet teljes biztonsággal kizárni, hogy a hetvenes évek további gyűjtései elkallódtak vagy megsemmisültek.

Az egyetem elvégzése után Szabó Sámuel még csaknem egy évtizedig a természettudományi tantárgyak mellett helyettes tanárként tanította a magyar irodalomtörténetet a hetedik gimnáziumi osztályban, illetve az ötödik középosztályban az általános költészettant. Csak az 1883/84-es tanévtől – mikor rendszeresítették a kolozsvári református kollégiumban a magyar nyelv- és irodalom tanszéket – lett rendes tanára e tárgynak, s attól fogva kizárólag csak magyarórái voltak a gimnázium öt felső (IV–VIII.) osztályában.[14] A magyartanítás új tantervében többé már nem szerepelt a népköltési adatok gyűjtése. Véglegesítésével, illetve legnagyobb fiának az ötödik gimnáziumi osztályba lépésével, s talán a hamarosan érvénybe lépő új tantervvel hozható kapcsolatba, hogy Szabó Sámuel az 1882 és 1884 közötti két tanévben újra mesegyűjtésre fogta tanítványait, ezúttal az ötödikeseket, de ekkor minden tantervi előírástól függetlenül. Ezeket a gyűjtéseket beköttette és elhelyezte a kollégium nagykönyvtárában. Ennek köszönhetően hozhattam nyilvánosságra 2009-ben 39 népmesét és három mondát a kolozsvári református kollégium ötödikes diákjainak gyűjtéséből (Szabó 2009: 363–433).

Szabó Sámuel folklórhagyatékának újonnan előkerült darabjai gyökeresen nem változtatják meg eddigi tudásunkat a marosvásárhelyi és

---

[13] A magyartanításban az 1881/82-es tanévtől változott a VII. gimnáziumi osztály irodalomtörténeti óráinak tananyaga: Imre Sándor három kiadást megért *A magyar nyelv és irodalom rövid története* című tankönyvét Beöthy Zsolt: *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése* (Bp. 1877–1878) című kézikönyve váltotta fel, melynek mindkét kötete egyetlen tanév tananyagát képezte heti három órában. A tantervben ettől a tanévtől kezdve többé nem szerepelt a népköltészet gyűjtése.

[14] A gimnázium nyolcadik osztályába csak az 1884/85-ös tanévtől vezették be a magyar irodalomtörténet tanítását. A tantervi előírás szerint Beöthy Zsolt: *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése* című kézikönyvének első kötete a hetedikesek tananyagát képezte, második kötete pedig (az 1884-es harmadik kiadás alapján) a nyolcadikosokét.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

kolozsvári diákok népköltészeti gyűjtőtevékenységéről, de árnyalják és teljesebbé teszik a képet, bővítik ismereteinket. Egyrészt azzal, hogy a népköltészet klasszikus műfajai – ballada, dal, mese, monda – mellett Szabó Sámuel tanítványai kevésbé ismert folklórműfajok (szólások, közmondások, példabeszédek, szóláshasonlatok, táncszók, rigmusok) gyűjtésével gyarapították a folklórismeretet, másrészt azzal, hogy rávilágítottak egy nem mindennapi jelenségre: az erdélyi református kollégiumok életében volt egy olyan időszak, amikor tantervi előírás tette kötelezővé vagy legalábbis ajánlottá a népköltészet gyűjtését.

Tudatosan használtam többes számot, mikor nem pusztán a kolozsvári református kollégiumra utaltam, hanem Erdély református kollégiumait emlegettem, mint olyan tanintézményeket, melyekben egy adott időszakban tantervi előírás volt/lehetett a szájhagyományozó költészet gyűjtése. E felismerésre a tanrend fennebb emlegetett átalakításával kapcsolatos jelentések és szakirodalmi utalások vezettek rá. A tanrend nyolcvanas évekbeli átalakításának folyamatában a kolozsvári református kollégium elöljárósága többször hivatkozott arra, hogy az 1861. évi *Szervezeti javaslat* által megszabott tantervtől „csak a legközelebbi években történt eltérés", néhány kisebb változtatás[15] (Geréb 1884: 15). Lényegében tehát a kolozsvári református kollégium – hasonlóan Erdély többi református tanintézetéhez – két évtizeddel korábbi, az abszolutizmus idején létrehozott tantervhez igazodva folytatta oktató-nevelő tevékenységét még a nyolcvanas évek elején is. Az említett tantervet az egyházi főhatóság által kinevezett tanügyi bizottság – melynek Szabó Sámuel is tagja volt – 1861-ben készítette el az elhíresült *Entwurf* helyett.[16] E tanterv *Szervezeti javaslat* címen nyomtatásban is megjelent, s mint Török István jellemzi: „E javaslat tapasztalatokon és az erdélyi ev. ref. egyházkerületnek 1847–8-dik évi, életbe alig lépett tantervén alapult. Szabó Sámuel azok közé tartozott, kik a gimnáziumi oktatás keretében szélesebb kört kívántak biztosítani a természettudományoknak, s céljokat el is érték. A bizottság tagjai Szabó Sámuellel együtt telítve voltak nemzeti szellemmel nevelésük, küzdelmeik természeténél fogva; tehát a tantervben a nemzeti elem kidomborítása végett nagy lépést tettek előre; a gyermeki lélek

---

[15] Például az, hogy csökkentették a német nyelv oktatásának óraszámát.

[16] *Entwurf – Organisations-Entwurf.* Leo Thun Hohensteinnak, az önkényuralmi korszak vallás- és közoktatásügyi miniszterének szabályzata a közoktatás átszervezésére.

többoldalú kifejtésére alkalmat kívántak adni; a merev szakrendszert természetes korlátok közé szorították; a kollégiumok önkormányzati jogát a főhatósággal szemben biztosították; a tanulók önmunkásságának tért nyitottak. E tantervhez szívósan ragaszkodott Szabó Sámuel, de az egész szervezetnek megbontása nélkül belenyugodott egyes célszerű módosításokba [...]. Ifjú kartársait óvta a gyakori tantervváltoztatástól. Így maradt érvényben a tanterv 23 évig. Az új, 1884-dik évi tanterv szerint még 12 évig működött Szabó Sámuel, s bő alkalma nyílt megszerettetni az ifjúsággal nemzetünk irodalmának mélabús történelmét." (Török 1904–1905: 397–398.)

Kétség nem fér hozzá, hogy amikor Szabó Sámuel az 1864/65-ös tanévben elkezdte tanítani a magyar irodalomtörténetet a marosvásárhelyi református kollégium első „bölcselmi" osztályos tanulóinak, az 1861-es *Szervezeti javaslat* tantervi előírásait követte. Abban viszont nem lehetünk biztosak, hogy a mesék, szólások, közmondások gyűjtését akkor iskolai feladatként tette volna kötelezővé vagy ajánlottá. A kételynek az ad tápot, hogy az 1864/65-ös tanévtől kezdve, de különösen a hatvanas évek második felében az önképzőkör tagjainak már évek óta folyó gyűjtőmunkája nyomán „váratlanul" újabb, addig figyelemre alig méltatott folklórműfajok darabjai kerültek feljegyzésre: mesék, közmondások, szólások, magyar nyelvsajátságok, népies szólások, babonák, kuruzslások gyűjtéséről adnak hírt az önképzőkör 1865/66-os és 1866/67-es tanévi jegyzőkönyvei.[17] Ezekből a gyűjtésekből négy mesén kívül semmit nem ismerünk, a meséket is az mentette meg az utókor számára, hogy „megjelentek" a *Közlemények az Önképzőtársulati Művekből* című kéziratos diáklapban.[18]

A fentiekből arra lehet következtetni, hogy Szabó Sámuel már Marosvásárhelyen is az 1861-es tanterv alapján kezdte meg a magyar irodalomtörténet tanítását, s gyanítható, hogy a marosvásárhelyi diákok gyűjtőmozgalmának megszervezése az önképzőkör keretein belül ugyancsak a *Szervezeti javaslat*nak „a tanulók önmunkásságának tért nyitó" (Török

[17] Lásd a Dokumentumok fejezetben *Az önképzőkör jegyzőkönyveiből* című részt in: Szabó 2009: 629–639.

[18] Lásd a *Kicsi disznópásztorka*, *Az óriás*, *Mihók* és a *Melyik volt okosabb?* című meséket (93–96. sz.) Szabó 2009: 221–228. – Az önképzőkör munkájáról és a kéziratos diáklapról lásd bővebben: Olosz 2009: 68–93.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

1904–1905: 398) szellemében történt. S talán nem véletlen az sem, hogy a *Szervezeti javaslat* megjelenését követő első tanévben, az 1862. december 16-i önképzőtársulati ülésen terjesztette elő „tiszteletbeli elnök Tkts. Szabó Sámuel úr" indítványát és javaslatát „népdalok, népmesék, népnél divatos szójárások, helynevek stb. gyűjtése iránt" (Szabó 2009: 630), melynek nyomán elindult és nagy lendülettel bontakozott ki a marosvásárhelyi református kollégiumban a gyűjtőmozgalom. Eleinte szinte kizárólagosan a népballadák bűvöletében gyűjtöttek a kollégium nagydiákjai,[19] s amint már fennebb is említettem, az 1864/65-ös tanévtől kezdve figyelmük kiterjedt azokra a folklórműfajokra is, melyeket az 1861-es tanterv ajánlott figyelmükbe.

Az elmondottak értelmében nagy a kísértés, hogy a *Szervezeti javaslat* népköltészeti gyűjtésre vonatkozó részének szerzőségét Szabó Sámuelnek tulajdonítsuk, annál is inkább, mivel Szabó tanári pályájának kezdetétől a népköltészet gyűjtésére buzdította tanítványait. Nem ismerem annak a tanügyi bizottságnak a személyi összetételét, mely kidolgozta az 1861-es tantervet, az viszont bizonyítható, hogy Szabó Sámuelen kívül tagja volt e bizottságnak a nagyenyedi pedagógus, Gáspár János is,[20] akiről tudott dolog, hogy az 1840-es években szervezte és irányította a Bethlen-kollégium tanulóinak folklórgyűjtő munkáját, amellett, hogy maga is intenzíven gyűjtött. Elképzelhető tehát, hogy Gáspár János és Szabó Sámuel egybehangzó törekvése folytán került be a magyartanítás 1861-es tantervébe „az önmunkásságnak tért nyitó" folklórgyűjtés előírása. Az viszont nem tudható, hogy az előírásnak mennyire volt restriktív hatálya. Mai ismereteink szerint gyanítható, hogy inkább ajánlásként kerülhetett be a tantervbe, hiszen Szabó Sámuel tanári működésének folyamán mindössze három tanévben (1873 és 1876 között) folyt úgy a magyartanítás Kolozsváron, hogy az első bölcseleti osztály több-keve-

---

[19] Az önképzőkörnek csak a VII–VIII. osztályos gimnazisták (első és második „bölcselmi" osztályos tanulók), és a jogtani osztályok diákjai lehettek tagjai.

[20] Szabó Sámuel Gáspár Jánoshoz intézett, 1880. február 24-ről keltezett levelében, melyben az iskolai reformtervezettel kapcsolatos észrevételeit közli a levél címzettjével, így ír: „Kedves Barátom! Vettem küldeményedet, s ímé küldöm vissza. Lehetetlen közös örömünket ki nem fejezni, látván, hogy annyi próba és bírálat után végre is *a mi 20 évvel ezelőtt készített tervünk lényegében változatlan maradt*." [kiemelés tőlem: O. K.] Gáspár küldeménye az új tanterv volt, melyhez Szabó Sámuel levele további részében részletes észrevételeket fűzött. A levélrészlet közölve in: Olosz 2009: 43–44/55. lábjegyzet.

sebb tanulója benyújtott Szabó Sámuelnek valamilyen folklórgyűjtést, függetlenül attól, hogy a gyűjtött folklóradatok melyik műfajcsoportba tartoztak. Innen van az, hogy az alapvetően mesék, közmondások, szólások, példabeszédek és helynevek gyűjtését szorgalmazó tantervi előírás ellenére gyérebben ugyan, de népdalokat, népballadákat, mondákat, találós meséket, köszöntőket és táncszókat is gyűjtöttek Szabó Sámuel első bölcseleti osztályos tanítványai.

Úgy tűnik, Szabó Sámuel egyetlen tanévben, az 1874/75-ösben tette kötelezővé a népköltészeti gyűjtést, amikor szabályos „ütemterv" szerint szervezte meg a tanulók gyűjtőmunkáját. A többnyire datálatlan gyűjtésekre Szabó olykor feljegyezte a beérkezés dátumát, ezekből lehet arra következtetni, hogy a szüreti, karácsonyi és húsvéti vakáció után kellett gyűjtéseiket beadniuk a tanulóknak. Volt olyan diák, aki egyetlen alkalommal nyújtott be gyűjtést, de volt olyan is, aki mindhárom szünidő után gyűjtéssel tért vissza a kollégiumba. Volt, aki a három vakációt arra használta, hogy más-más folklórműfaj darabjait gyűjtse (mesét, aztán közmondásokat, szólásokat, végül helynévgyűjtéssel jelentkezett), de volt olyan diák is, aki két vagy három alkalommal kizárólag csak közmondások, szólások, példabeszédek gyűjtésével foglalkozott. Azt pedig, hogy miért éppen ebben a három tanévben (főleg az 1874/75-ösben) folyt népköltési gyűjtés, talán magyarázható azzal, hogy a természettudományos képzettségű Szabó Sámuel azokban az években, amikor a kolozsvári egyetemen tanult és szerzett diplomát párhuzamosan a természettudományi- és a bölcsészettudományi karon, igyekezett minden tantervi előírást az utolsó betűig betartani magyartanári munkájában, mintegy bizonyítva kompetenciáját a magyartanításra.

Szabó Sámuel 2021 novemberében előkerült hagyatékában külön csoportot képeznek a játékleírások, melyek nem szerepeltek az 1861-es tantervi előírásban, de mind a marosvásárhelyi, mind pedig a kolozsvári református kollégium első bölcseleti osztályos tanulói akkor kezdték gyűjteni, amikor tanrendjükbe beiktatták a magyar irodalomtörténet tanítását,[21] pontosabban amikor Szabó Sámuel kapott megbízást e tantárgy tanítására. A marosvásárhelyi játékleírások előkerülése annál is

[21] A marosvásárhelyi református kollégiumban Szabó Sámuel tanított először magyar irodalomtörténetet, Kolozsváron Szabó Szász Bélától vette át a magyar irodalomtörténeti órákat.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

inkább meglepő, mivel korábban nem volt tudomásunk arról, hogy Szabó Sámuel gyűjtésirányító látókörébe bekerültek volna a gyermekjátékok is. Az önképzőkör jegyzőkönyveiben nyomon lehet követni, hogy mit, milyen műfajokat gyűjtöttek a marosvásárhelyi diákok, azt is, hogy rendre-rendre kik nyújtottak be gyűjteseket az önképzőkör vezetőségének, de azokban sehol nem esett szó a gyermekjátékokról. Ez bizonyos mértékben érthető és magyarázható, hiszen Szabó Sámuel gyűjtői többnyire olyan gyermekjátékokat írtak le, melyekhez nem társult kötött prózai vagy verses szöveg és dallam. Vagyis nem lehetett „népköltészetnek" tekinteni azokat.

Említettem korábban, hogy talán azért maradtak meg ezek a játékleírások, mert valószínű, különsodródtak a vásárhelyi diákok nagy népköltési gyűjteményétől. Ismerve a játékleírásokat, úgy gondolom, nem véletlenül „sodródtak" külön ezek a kéziratok. Nagy valószínűséggel állítható, hogy maga Szabó Sámuel is külön kezelte azokat. Már csak azért is, mert néhány tanítványa feltehetően az ő külön kérésére írta le azokat a játékokat, melyeket ismertek, gyermek- és kamaszkorukban maguk is játszottak. Az sem tekinthető véletlennek, hogy a középiskola felsőbb (utolsó előtti) osztályának tanulói közül kerültek ki a gyűjtők, hiszen egy-egy játék szabályainak, menetének, helyzeteinek, eszközeinek, terminológiájának leírása/magyarázata jó fogalmazási készséget igényelt. Erre vall az is, hogy a VII. gimnazistákon kívül találkozunk olyan gyűjtőkkel is mind a marosvásárhelyi, mind a kolozsvári anyagban, akik már befejezték a középiskolát, de Szabó Sámuellel valamilyen kapcsolatban álltak továbbra is. A vásárhelyi anyagban a három hetedikes/első „bölcselmi" osztályos diáknak (Dósa Lajos, Jánosi Péter, Nagy István) az 1864/65-ös tanév végén benyújtott játékleírásai mellett Szabó Sámuelnek két olyan tanítványa is besegített a gyermekjátékok gyűjtésébe/leírásába, kik már nem voltak akkor tanítványai. Az egyik, Kozma Gyula az 1864/65-ös tanévben – a gyűjtött anyag benyújtásának idején – első éves jogászként folytatta tanulmányait a marosvásárhelyi főiskolán, Nagy Domokos pedig – Szabó Sámuelnek korábbi kedves tanítványa és gyűjtője – nagyenyedi teológiai tanulmányainak befejeztével az 1865/66-os tanévvel kezdődően két- vagy három éven át osztálytanítóként volt alkalmazásban a marosvásárhelyi református kollégium elemi osztályaiban. Ezért feltételezem, hogy datálatlan játékleírását Nagy Domokos fiatalabb diáktársainál egy év-

vel később, az 1865/66-os tanévben készíthette el és adhatta át Szabó Sámuelnek.[22]

A kolozsvári négy, gyermekjátékokat leíró gyűjtő közül kettőről – Berényi Jánosról és Szász Izsákról – teljes biztonsággal megállapítható, hogy nem voltak tanítványai Szabó Sámuelnek: mindketten egyetemi hallgatóként ismerkedtek meg Szabó Sámuellel az 1870-es évek közepén. Berényi Jánosról tudható, hogy a zilahi középiskolában tanult és érettségizett (Szinnyei 1891), s utána a kolozsvári egyetem természettudományi karán folytatta tanulmányait. Egyetemi hallgatóként az 1874/75-ös tanévben magántanítóul volt alkalmazásban a kolozsvári református kollégiumban: tizenegy második elemi osztályos tanulót segített a tanulásban, s ennek fejében „kosztot kapott" a kollégiumban (*Értesítő* 1874/75: 74). Feltehetően Szabó Sámuel kérésére készítette el játékleírásait, s adta át Szabónak nem sokkal a tanév megkezdése után, 1874. október 3-án. Az nem ismeretes, hogy Szász Izsák hol végezte a középiskolát, de teljes biztonsággal állítható, hogy Szabó Sámuellel nem tanár–tanítvány viszonyban állt 1874. november 22-én, amikor Szabó Sámuel átvette tőle a játékleírások kéziratát. Szász Izsák neve ugyanis nem fordul elő a kolozsvári református kollégium 1870-es évekbeli értesítőinek diáknévsoraiban. Viszont, Berényihez hasonlóan egyetemi hallgatóként Szász Izsák is élvezte a kolozsvári református kollégium által nyújtott lehetőségeket: az 1873/74-es tanévben a kollégiumban lakott (*Értesítő* 1873/74: 15),[23] a következő tanévben pedig rendes énektanító volt a második középosztályban (*Értesítő* 1874/75: 71), illetve magántanítója kilenc negyedik középosztályos tanulónak, amiért kosztot kapott a kollégiumban (*Értesítő* 1874/75: 73). Kétség nem fér hozzá, hogy Berényihez hasonlóan Szász Izsák is Szabó Sámuel kérésére készítette el játékleírásait.

---

[22] Ezt a feltételezést támasztja alá az is, hogy Szabó Sámuel nyilvántartásában (melyről a későbbiekben még lesz szó) az első négy, fent emlegetett gyűjtő a 104–107-es sorszámon szerepel, Nagy Domokos pedig a 109. számon, közben tehát még valamilyen más gyűjtés is beérkezett a marosvásárhelyi diákok nagy közös gyűjteményébe.

[23] Valószínű, ennek fejében magántanítóként is tevékenykedett. A református kollégiumokban nagy hagyománya volt a magántanítói intézménynek. Az 1873/74-es tanévben, például, az elemi osztályok és az I–VI. középosztály növendékei mellé magántanítókul alkalmaztak 10 osztály- és szaktanítót, 17 egyetemi hallgatót, 12 másod éves és 7 első éves bölcseleti osztályos tanulót (*Értesítő* 1873/74: 6).

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

A másik két kolozsvári gyűjtőről – Ferenczi Zoltánról és Harmath Béláról – teljes biztonsággal állíthatjuk, hogy Szabó Sámuel tanítványaiként készítették el játékleírásaikat abban a tanévben, mikor az első éves bölcseleti osztályos tanulóknak először kellett az irodalomtörténeti házi dolgozat mellett folklórgyűjteményt is benyújtaniuk tanáruknak, Szabó Sámuelnek. Ferenczi Zoltán és Harmath Béla az 1873/74-es tanévben volt első éves bölcsész/VII. osztályos tanuló, kétségtelen, hogy ekkor készítették el mindketten datálatlan közmondás-gyűjteményüket, melyek osztálytársaik gyűjtéseivel együtt 2021 novemberében kerültek elő Szabó Sámuel hagyatékából. Úgy tűnik, abban a tanévben – kísérleti jelleggel – Szabó Sámuel kizárólag csak közmondások, szólások, példabeszédek gyűjtését szabta ki feladatul, mert a fennmaradt kéziratok tanúsága szerint az osztály tanulói – kettő kivételével – egységesen mind csak ezeket gyűjtötték.[24] Az is a kísérleti jelleg mellett szól, hogy az 1873/74-es tanév VII. gimnazistáinak csak egyetlen alkalommal – feltehetően tanév végén – kellett elszámolniuk a közmondások gyűjtésével. Ennek következtében Szabó Sámuel nem töltötte az időt azzal, hogy felírogassa a benyújtás időpontját a csaknem kivétel nélkül datálatlan kéziratokra. Emiatt ma – közel százötven évvel e kéziratok keletkezése után – kizárólag az osztálynévsorok alapján lehetett megállapítani, hogy mikoriak a gyűjtések.

Ez a megállapítás a két, játékleírásokat tartalmazó kéziratra is vonatkozik, melyeknek úgyszintén nincs keltezése, de együtt őrződtek meg az 1873/74-es tanév hetedik gimnazistáinak közmondásgyűjtéseivel, lévén hogy Ferenczi Zoltán és Harmath Béla is ennek az osztálynak volt a tanulója. Méghozzá olyan tanulók, akik kivételesen kétféle gyűjtést nyújtottak be Szabó Sámuelnek: a tantervi előírásnak megfelelően a közmondások, szólások, példabeszédek gyűjteményét és a játékleírásokat. Ez egyben arra is bizonyíték, hogy a játékleírásokkal nem kiváltani akarták a közmondásgyűjtést, hanem többletmunka volt részükről. Szabó Sámuel is így tekintett játékleírásaikra: az osztály közmondásgyűjteményeiben lépten-nyomon szembeötlenek Szabó Sámuel megjegyzései, észrevételei, javításai, kérdő- és felkiáltójelei, a játékleírásokban viszont véletlenül sem találunk efféle bejegyzéseket. Az egyetlen, Szabó Sámueltől származó

[24] A többiekétől eltérő egyik gyűjtésben két népdal (az egyik balladás dal) és hat táncszó szerepel, a másik pedig Simó Ferencnek a már emlegetett monda-leírása (lásd a 11. lábjegyzetet).

bejegyzés a névtelenül beadott egyik játékleíráson annyi, hogy Szabó Sámuel felírta rá a gyűjtő, Ferenczi Zoltán nevét.

Hogy mi volt a szándéka Szabó Sámuelnek a játékok leíratásával, a marosvásárhelyi gyűjtésekből nem derül ki. A kolozsvári gyűjtések egyikének címe segít megfejteni, hogy milyen elgondolás késztette Szabó Sámuelt a népköltési gyűjtés keretén belül figyelmet fordítani olyan gyermekjátékokra is, amelyek folklóranyagot tulajdonképpen nem tartalmaztak. Harmath Béla *Az iskolában dívó játékok leírásának gyűjteményéhez* címen beadott kézirata teszi érthetővé Szabó Sámuel szándékát, de egyúttal azt is, hogy egy-két kivételtől eltekintve, miért nem szerepelnek, vagy csak elvétve, gyéren fordulnak elő olyan játékleírások, melyeknek költészeti vonatkozásai is vannak. Szabó a kollégiumi diákság játékait akarta összegyűjteni – ennek következtében nyilvánvaló, csak a fiúk játékai jöhettek szóba. Márpedig azok inkább mérkőző csapatjátékok/sportjátékok voltak, inkább az erőpróbáról, testi-szellemi ügyességről szóltak, mint például szöveges dallamra lépegető szerepváltó játékokról.

A marosvásárhelyi és kolozsvári játékleírásokból az is feldereng, hogy Szabó Sámuel nemcsak abból a két iskolából gyűjtött be játékleírásokat, ahol tanított, hanem igyekezett más korabeli tanintézményekből is adatokat beszerezni. Erre utal konkrétan Berényi János kézirata, mely a zilahi református főgimnázium tanulóinak játékairól adott hírt, és gyanítható, hogy Szász Izsák lokalizálatlan gyűjtése is azért került be Szabó Sámuel „kollekciójába", mert Erdély valamelyik másik iskolájában „dívó" játékokat mutatott be. És Szabó Sámuel gyakori bejegyzései a marosvásárhelyi kéziratokon – játéknevek változatainak, általa ismert játékok eltéréseinek bejegyzése, játéknevek felsorolása – mind arra vall, hogy Szabó Sámuel a benyújtott játékleírásokat állandóan szembesítette saját játékismeretével, mely kis részben szülőfalujából eredhetett, többségében azonban, minden bizonnyal, a nagyenyedi Bethlen-kollégiumban eltöltött tizenkét év hozadéka volt.[25] Szabó bejegyzései egyúttal nem pusztán földrajzi értelemben bővítették az ismeretek körét, de az időkeretet is tágították az egy generációval korábbi, 1848 előtti enyedi diákok játékainak bejegyzésfoszlányokban való felidézésével.

---

[25] Ezt erősítik meg Berde Károly feljegyzései is: játéknév-lajstromában több olyan megnevezés is előfordul, melyeket Szabó Sámuel is számon tartott (Berde 2005: 134–135). – Itt köszönöm meg Keszeg Vilmosnak, hogy felhívta figyelmemet a Berde-kötetre.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Ahogy számításba vettük Szabó Sámuel esetében a szülőfalujából magával vitt játékismeretet, ugyanúgy számolnunk kell azzal is, hogy Szabó tanítványainak-ismerőseinek leírásaiban is nem pusztán a kollégiumban kedvelt játékok szerepel(het)nek, hanem azok a gyermekjátékok is, melyeket a gyűjtő szülőfalujában vagy lakhelyén ismert meg és gyakorolt. A játékleírások egytől egyig lokalizálatlanok, de a gyűjtők születési helyének ismeretében feltételezhető, hogy olyan játékok is leírásra kerültek, melyeket nem az iskolában, hanem szülőfalujukban, vagy családi környezetben, testvéreikkel, rokon vagy szomszéd gyerekekkel játszottak a játékleírások szerzői.

A leírt játékokról nagy általánosságban az mondható el, hogy két nagy csoportba oszthatók: kinti, szabadban játszott és benti játékokra. A kültéri játékok zöme labda- és botos csapatjáték volt nagyszámú résztvevővel, melyek sok mozgással jártak, testi és szellemi ügyességet követeltek; a benti, épületben játszott játékok értelemszerűen csendesebb és kevesebb mozgást igénylő időtöltések voltak, inkább a kézügyességet, illetve a szellemi-értelmi képességeket, a figyelmet és kombináló készséget vették igénybe. Általános jellemzője a 19. század hetedik és nyolcadik évtizedében leírt gyermekjátékoknak, hogy a többiekétől eltérő, különös, egyedi szerepeket betöltő játszótársat (hunyó, csapatvezér, üldöző, ütő stb.) nem kiolvasó verssel választották ki. A játékszabályok tulajdonképpen akkor is a sorsra/véletlenre bízták a döntést, de vagy botvetéssel/botmarkolással[26] választották ki az egyedi szerepkört betöltő játékosokat, vagy úgy, hogy pénzérmét dobtak fel, s a megegyezésnek megfelelően az lett a kiválasztott, aki eltalálta, hogy melyik felére esik az érme.[27]

A fentiek előrebocsátása után lássuk egyenként, mit tartalmaz az a kilenc kézirat, melyből ötöt Szabó Sámuel marosvásárhelyi tanítványai készítettek az 1864 és 1866 közötti két tanévben, kettőt a kolozsvári református kollégium két tanulója az 1873/74-es tanévben, kettőt pedig az

---

[26] Az egyedi szerepkört betöltő játékos kiválasztása botvetéssel/botmarkolással általános lehetett a református kollégiumokban, mert a marosvásárhelyi, kolozsvári és zilahi játékleírásokban egyaránt ez az eljárás szerepel. (Lásd Kozma Gyula és Nagy Domokos 2. számú játékleírását Marosvásárhelyről, Ferenczi Zoltán első játékleírását Kolozsvárról, illetve Berényi János nyolcadiknak leírt játékát Zilahról.)

[27] Érdemes megjegyezni, hogy kisdiákkori játékait felidézve Domokos János ugyanerre hívta fel a figyelmet: a 19. század ötvenes–hatvanas éveiben Nagyváradon ugyanígy választották ki az egyedi szerepkört betöltő játékosokat (Domokos 1915: 100).

a két egyetemi hallgató, akik az 1874/75-ös tanévben magántanítóként voltak alkalmazásban a kollégiumban. A marosvásárhelyi diákok esetében abban a sorrendben mutatjuk be a játékleírásokat, ahogyan bekerültek Szabó Sámuel nyilvántartásába, a kolozsváriak esetében a két tanév időrendjében.

I. Kozma Gyula: *Játék leírások*

(Szabó Sámuel nyilvántartásában a 104. számú gyűjtemény)

Keltezetlen, gyűjtési hely nélküli kézirat. Szabó Sámuel 1865 júliusában vette leltárba. 8 lapból/16 oldalból álló kézirat. Első oldalán a gyűjtemény címe és a gyűjtő neve szerepel, valamint Szabó Sámuel két bejegyzése: a bal felső sarokban „N° 104",[28] jobb oldalt „1865 júl"; a második oldal üres, a 3–15. oldalon szöveg van, 16. üres. A játékok egy részét (a labdajátékokat) megszámozta a gyűjtő (3–8. oldal), tovább nem a játékokat, hanem az utólag betoldott két lap oldalait számozta meg kilences számmal kezdve. Az összes játékot Szabó Sámuel az 1102-től 1119-ig terjedő számsorral jelölte meg.

A kézirat a következő játékok leírását tartalmazza:[29] 1. *A kótya*, 2. *Büdü,*[30] 3. *A szász játék*, 4. *A vár*, 5. *A beálló*, 6. *A.B.C.*, 7. *Csűrösdi*, 8. Névtelen („*játsszunk a falon!*"), 9. *A kukk*, 10. *Bocs*, 11. *Disznó*, 12. *Csergettyű*, 13. [Csergettyű], 14. *Pergettyűk*, 15. Másik *pergettyű*, 16. *Havazódás*, 17. [Szánkázás], 18. [Építés hóból/homokból].

A tizennyolc játékleírásból az első kilenc labdajáték, s a gyűjtő szerint „ezzel be van fejezve a labdajátékok itt ismert minden neme" (10. oldal). A tízes és tizenegyes számú két tétel a labdajátékokhoz hasonlóan szintén

---

[28] Szabó Sámuel a marosvásárhelyi gyűjtemények sorszámát következetesen a kézirat első oldalának bal felső sarkába írta, ezért a továbbiakban nem részletezzük, hogy hol található az adott gyűjtemény száma. Hasonlóképpen azt sem jelezzük a további kéziratok esetében, hogy gyűjtési hely nélküliek, mivel sem a marosvásárhelyi-, sem a kolozsvári diákok nem jelölték a játékok földrajzi provenienciáját.

[29] A játékok megnevezését itt és valamennyi alább következő gyűjtés esetében a mai helyesírási normák szerint közlöm. Dőlt betűvel jelöltem a gyűjtőtől származó játékcímeket, szögletes zárójel közé tettem azokat a normál betűvel írt játékmegnevezéseket, melyeket én adtam a cím nélküli játékoknak. (O. K.)

[30] Büdü – labdajátékban az a menedékhely, ahol az ellencsapat játékosának a másik csapat játékosát nem szabad megdobni.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

szabadtéri, több résztvevővel folyó szerepváltó-mérkőző játék. A 12–15. számú leírás a kisdiákok maguk készítette játékszerének elkészítési módját és használatát ismerteti. A csergettyűket, pergettyűket kint és bent egyaránt elkészíthették és használhatták. Végül a három utolsó tétel a gyerekek téli szabadtéri szórakozását veszi számba.

Néhány adat a gyűjtőről: Kozma Gyula Marosvásárhelyen született 1846. november 20-án, apja hivatalnok volt Marosvásárhelyen. A római katolikus vallású diák a református kollégiumban tanult: 1864-ben érettségizett, 1864 és 1868 között az akkorra négyévesre kiteljesedő jogi tanfolyamot is a főiskolai rangra emelt marosvásárhelyi kollégiumban végezte el. Az önképzőkör egyik legmunkásabb tagja volt. Eddig úgy tudtuk, hogy a néphagyományok gyűjtésével csak másodéves jogász korában kezdett foglalkozni: az 1865/66-os tanévben nyújtotta be Szabó Sámuelnek mesegyűjteményét. Újonnan előkerült gyermekjáték-leírása, melyet az 1864/65-ös tanév végére készített el, derített fényt arra, hogy Kozma Gyula már egy évvel korábban elkötelezte magát az önképzőkör keretein belül folyó népköltészeti/néprajzi gyűjtőmunkára (lásd bővebben Szabó 2009: 663).

II. Dósa Lajos cím és név nélküli játékleírásai

(Szabó Sámuel nyilvántartásában a 105. számú gyűjtemény)

A nyolc játékleírást tartalmazó kézirat eredetileg keltezetlen és aláírás nélküli volt. A gyűjtő nevét, a leltárba vétel dátumát Szabó Sámuel írta fel az első oldal jobb felső sarkába. A 6 lapból/12 oldalból álló kézirat két részből áll. A Szabó Sámuel által 105a-val számozott rész 4 lapból/8 oldalból álló „füzet", ebbe kezdte a játékleírásokat a gyűjtő, de nem volt elég a nyolc oldal, újabb két lapot csatolt a kézirathoz. Ez utóbbiakat Szabó Sámuel 105b-vel jelölte. A kéziratnak nincs lapszámozása. Az 1–10. oldalon szöveg van, 11. üres, a 12. oldalon Szabó Sámuel ceruzával írt hevenyészett feljegyzésében 20 játék neve sorakozik. A Dósa által folyamatosan leírt játékokat Szabó Sámuel utólag számozta meg az 1120-tól 1127-ig terjedő sorszámmal, folytatva az előző gyűjtemény számozását.

A kézirat a következő nyolc játékleírást tartalmazza: 1. *Pegy*, 2. [Pocikolás], 3. [Malomkerék] 4. [Órakészítés], 5. [Hipi! Kuzi! – csúfoló], 6. [Csúfoló], 7. *A nyilazás*, 8. *Toll puska*.

„Az aproság egyik kedvelt tavaszi játéka a pegy”– kezdi leírását Dósa Lajos, de tulajdonképpen a többi, általa leírt játékról is lehet gyanítani, hogy az alsóbb osztályosok (de talán nem az elemi osztályok) tanulóinak játékait gyűjtötte egy csokorba. A peggyezés/pedgyezés (kapócsontozás) „a bárány lábizületei közt található öt darab négyszögletű csonttal folytatott, s a szem és kéz éberségét, ügyességét fejlesztő játék” (EMSzT X. 2000: 611), melyet Dósa szerint zárt helységben, asztalon játszottak a gyermekek, s melynek erdélyi előfordulásáról egyetlen adatra („1870k./1914”) hivatkozik az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*.[31] A Dósa által leírt többi játék két csoportra osztható: a 3, 4, 7 és 8-as szám alatt a gyermekek által készített játékszereket tárgyalja, a kettes és az ötös-hatos számon konfliktusos helyzetek „szabályok” szerinti „megoldását” mutatja be: osztályok háborúskodásának „rendezését”, vagy kiprovokált helyzetek kicsúfolását.

Dósa Lajos (Oláhfenes, Kolozs m. 1847. dec. 31. – Marosvásárhely, 1873. jún. 3.) unokaöccse volt a nagyhírű Dósa Elek jogtudósnak. Apja földbirtokos volt Marosvásárhelyen. Szülei jogi pályára szánták, ő azonban a József-műegyetemre iratkozott be. Tuberkulózis végzett vele, még mielőtt tanulmányait befejezhette volna. Az 1864/65-ös tanévben az első bölcselmi osztály tanulójaként készítette el játékleírásokat tartalmazó kéziratát. További gyűjtőmunkájáról csak annyi ismeretes, hogy az 1867. jún. 27-i tanári gyűlés dicséretet szavazott Dósa Lajosnak példabeszédek gyűjtéséért (Szabó 2009: 653).

---

[31] Noha a forrás rövidített megnevezésének (MvÉrt.30) feloldása nem szerepel a rövidítések jegyzékében, sikerült megtalálnom a hivatkozott adatot a marosvásárhelyi református kollégium 1913/14-es értesítőjében (Lénárt 1914: 30). Lénárt József közleménye a peggyezésen kívül mintegy ötven további játék megnevezését, közülük húsznak rövid leírását is tartalmazza. – A peggyezést *pittyövezés* néven én is sokat játszottam középiskolás koromban (1954–57) a sepsiszentgyörgyi leánylíceum bentlakásában, de nem bárányocsontokkal, hanem öt egyforma nagyságú gömbölyű kaviccsal, és nem asztalon, hanem a bentlakás füves udvarán, leterített pokrócon. A játékot Szentgyörgyön iskolatársaimtól tanultam meg. Szabályai, menete nagyjából azonos volt a Dósa Lajos által leírtak első felével. – A játék háromszéki/esztelneki előfordulását – *Bittyövezés* néven Gazda Klára is tárgyalja: „Ezt az ókori rómaiak körében is ismert és nálunk a XIII. századból már említett dobó-kapó játékot a mai legidősebb esztelneki adatközlők is nagyobbaktól, ill. szüleiktől tanulták és nagyon szerették – írja Gazda Klára. […] Csupán a közelmúltban veszítette el népszerűségét: az 1960-as években már csak szórványosan játszották, a mai gyermekek pedig egyáltalán nem ismerik.” (Gazda 1980: 325–326.)

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

III. Nagy István: *Gyermek játékok*

(Szabó Sámuel nyilvántartásában a 106. számú gyűjtemény)

Keltezetlen kézirat. Szabó Sámuel – az első oldal jobb felső sarkában található bejegyzése szerint – 1865 júliusában vette leltárba. A tíz játék leírását tartalmazó kézirat két lapból/4 oldalból áll. Mind a négy oldalon szöveg van. A negyedik oldalra a gyűjtő Nagy István csak öt sort írt, tovább Szabó Sámuel hevenyészett ceruzás feljegyzései – játékok megnevezései – olvashatók. A játékokat mind a gyűjtő, mind pedig Szabó Sámuel megszámozta, az utóbbi, folytatva Dósa Lajos játékleírásainak számozását, az 1128-tól 1137-ig terjedő számokkal jelölte Nagy István adatait.

A kézirat a következő játékok leírását tartalmazza: 1. *Kígyófark [ostorcsapás]*,[32] 2. *Kuzsmalice*, 3. *Bakkfütty [falbaugró]*, 4. *Nöstényfütty*, 5. *Párnásdi [bukfenc]*, 6. *Vallatás*, 7. [Vallatás 2.], 8. [Vallatás 3.], 9. *Malom*, 10. *Nyúl*. A tíz játéknak fele – az első öt – szabadtéri testedző vagy ügyességi játék (egymás átugrása, nekiszaladásból átbukfencezés a „párnaként" használt, egymásba kapaszkodó négy fiú hátán, stb). A másik öt „szobai játék". A három „vallatás" testi épséget veszélyeztető durva játék (váratlanul kirántják a „bűnös" alól a zekét, amire ráállították, elhúzzák mögüle a széket, amire le akar ülni, takaróval letakart két szék közé ültetik), a másik kettő papírra rajzolt pályán meghatározott szabályok szerint mozgatott kockákkal folyó nyerő játék, két illetve négy játékossal. Közülük a *malom/malmozás* ma is ismert társasjáték.

Nagy Istvánról annyit tudok, hogy Sepsikőröspatakon született 1848-ban, marosvásárhelyi tanulmányai idején állandó lakhelye a Maros megyei Szentgericén volt, lévén hogy apja ebben a faluban volt „földész". Játékleírását (mely szép írásával és rendezett, jól strukturált külalakjával kitűnik a többi kézirat közül) az 1864/65-ös tanév végén, első bölcselmi osztályosként nyújtotta be Szabó Sámuelnek. Más gyűjtéséről nincs tudomásom, így nem szerepel a 2009-es Szabó Sámuel-kötetben sem.

---

[32] A dűlt betűvel írt és dűlt szögletes zárójelbe tett második játéknév Szabó Sámuel bejegyzése – A *kígyófark/[ostorcsapás]* néven leírt játékot gyermekkoromban, az 1950-es évek elején mi is játszottuk Kovásznán a tanórák szüneteiben, fiúk-lányok vegyesen. Mi c*saptató* néven ismertük ezt a játékot.

IV. Jánosi Péter cím nélküli játékleírásai

(Szabó Sámuel nyilvántartásában a 107. számú gyűjtemény)

Az első oldal jobb felső sarkában található bejegyzése szerint Szabó Sámuel 1865 júliusában vette leltárba a Jánosi Pétertől kapott játékleírásokat. Két lapból/négy oldalból álló kézirat, melynek első három oldalán írás van, a negyedik üres. Az öt játékleírásból az első négyet Jánosi Péter 1865. május 21-ről keltezte, az ötödiket később írta le. A játékokat Szabó Sámuel számozta meg, Jánosi Péter kézirata az 1138-tól 1142-ig terjedő adatokat öleli fel.

A kézirat a következő játékok leírását tartalmazza: 1. *Mit ássz, czigán?*, 2. *Kapusdi*, 3. *Bárányosdi*, 4. *Tutajosok*, 5. *Káplárosdi*. Az első négy játékot szabadban játszották, a *Káplárosdi* benti játék volt.

Jánosi Péter gyűjtése különbözik az előbbiektől abban, hogy több olyan játékot is leírt, melyekben a játékcselekményhez kötött szöveg – párbeszéd vagy vers – is társult: az első játék menete a gúnár és az ülü (héja) közötti párbeszéden alapul. *Kapusdi* cím alatt a Lengyel László-játék (hidas játék) rejtőzik, annak verses párbeszédein gördül tovább a játék menete; a *Bárányosdi* pedig a közelmúltig általánosan ismert „Künn a farkas, benn a bárány" kergető körjátéknak korai leírása. A *Tutajosdi* kisgyermekek eső utáni játéka: fadarabok úsztatása az árkokban lefolyó vízen. A később leírt *Káplárosdi* egyfajta szerencsejáték, a véletlen döntötte el, hogy hány „borsost" (ütést) kapott egy-egy játékos.

Jánosi Péter a Maros megyei Somosdon született 1845. január 13-án. A somosdi „földész" fia elsőéves „bölcselmi" osztályosként az 1864/65-ös tanévben kapcsolódott be a gyűjtőmunkába. Nem volt tagja az önképzőkörnek, de 1865 telén-tavaszán többször jelentkezett folklórszövegekkel Szabó Sámuelnél. Több népdal mellett neki köszönhetjük a Kádár Kata-ballada somosdi változatát. Játékgyűjteményét ugyancsak 1865 tavaszán, elsőéves „bölcselmi" osztályos tanulóként állította össze.[33]

[33] Jánosi Péter gyűjtéseiről lásd bővebben Szabó 2009: 657–658.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

V. Nagy Domokos név, cím és keltezés nélküli kézirata

(Szabó Sámuel nyilvántartásában a 109. számú gyűjtemény)

Eredetileg keltezetlen és a gyűjtő nevének feltüntetése nélküli kézirat volt. A gyűjtő nevét utólag Szabó Sámuel írta fel a kézirat első oldalának jobb felső sarkába. Azt sem lehet tudni, hogy Szabó Sámuel mikor vette leltárba a kéziratot, csupán azt következtethetjük ki a gyűjtemény számából, hogy Szabó később kapta kézhez, mint az előző négy marosvásárhelyi gyűjtést – feltehetően az 1865/66-os tanévben, amikor Nagy Domokos osztálytanítóként visszatért a marosvásárhelyi református kollégiumba. A 8 lapból/16 oldalból álló füzet 1–14. oldalán írás van, 15–16. üres. A gyűjtő sem a lapokat, sem a játékokat nem számozta meg, Szabó Sámuel az 1161-től 1171-ig terjedő számsorral jelölte meg azokat.[34]

A kézirat a következő játékok leírását tartalmazza: 1. *Virágosdi*, 2. *Csürkézés*[!], 3. *Egy pár karácsoni játék*, *Paposdi [családi]*,[35] 4. *Sorban állítás [családi]*, 5. *Gyolcs ingem, spárgám [népies]*, 6. *Hova megyen, nagyapó?*, 7. *Lopom, pásztor, szőlődet [mezei]*, 8. *Csicseri borsó, vadlencse [népies]*, 9. *Vackorosdi [iskolai]*, 10. *Tüzet viszek, nem látjátok [népies]*, 11. *Figyelmet érdemel [iskolai]*.

Szabó Sámuel bejegyzései a játékmegnevezések után arra vallanak, hogy a gyűjtést irányító tanár fejében körvonalazódott egyfajta rendszerezési elgondolás: Szabó a játékokat a szerint csoportosította, hogy milyen társadalmi közegben lehettek használatban. A családiként megkülönböztetett játékok elkülönítéséhez maga a gyűjtő adott támpontot azzal, hogy rövid tájékoztatót fűzött gyermekkora karácsonyi játékainak leírásához, megemlítve azokat a körülményeket, melyek közt sor került a gyerekek játékára. A tizenegy játékból Szabó kettőt családinak (3–4. sz.), hármat népiesnek (5., 8., 10. sz.), kettőt iskolainak (9., 11. sz.), egyet mezeinek (7. sz.) tartott, három játékot pedig (1., 2., 6. sz.) nem sorolt be egyik csoportba sem. Nagy Domokos játékleírásait a szerint is lehet csoportosítani, hogy társult-e dallam/szöveg az egyes játékokhoz. Szétválogatva e

---

[34] Jánosi Péter és Nagy Domokos gyűjteménye közül hiányzik a 108. számú gyűjtemény 1143–1160. számú adata. Nem lehet tudni, hogy játékgyűjtemény volt-e az is, vagy más folklórműfajok 17 adatát tartalmazta.

[35] Nagy Domokos kéziratában a játék megnevezése utáni szögletes zárójelbe tett megjegyzések Szabó Sámuel fekete ceruzás bejegyzései.

szempont alapján a játékokat, a gyűjteményben csupán négy olyan játék fordul elő, mely szöveg/dallam nélküli (2., 3., 4., 9. sz.), de ezek közül is az utolsó egymondatos kötött szövegű felhívással kezdődő játék. A szöveg/dallam nélküli játékok egyike, a *Csürkezés* szabadtéri, hajítófával célzó csoportos sportjáték, a *Paposdi* és a *Sorban állítás* nyerő-vesztő társasjáték, melynek játékeszköze a dió volt, a *Vaczkorosdi* a szerepváltó játékok közé sorolható. A többséget képező szöveges-dallamos játékok között találunk fogyó-gyarapodó- (*Virágosdi*), nevettető- (*Gyolcs ingem, spárgám*, *Hova megyen, nagyapó*?) szerepváltó (*Lopom, pásztor, szőlődet*) és egyszerű körjátékot (*Csicseri borsó, vadlencse*), de előfordul közöttük a kergető körjáték kendőelejtő formája is (*Tüzet viszek, nem látjátok*).[36] Versmondáshoz kapcsolódik a gyűjtemény utolsó játéka is, melyben a vers ritmizálása/szótagolása biztosítja huszonkét vonalka tévesztés nélküli leírását.

Nagy Domokos Marosvásárhelyen született 1839 körül. Szüleinek társadalmi állása ismeretlen. Érettségi, majd a jogi tanfolyam két évének elvégzése (1863) után a nagyenyedi teológiai fakultáson tanult (1863–65). 1865–1868 között osztálytanító volt a marosvásárhelyi református kollégiumban. 1868 őszétől Kutyfalván (Alsófehér vm. – ma Maros megye) református lelkész. Gyűjtéséből eleddig egyetlen, máig invariáns népballadát ismertünk, a *Mezőbándi úrfi*t (Szabó 2009: 173–174/24. sz.). 1864 nyarán a teológia első évét végzett Nagy Domokos tagja volt a Szabó Sámuelt székelyföldi gyűjtőútján elkísérő/segítő diákcsapatnak (Olosz 2003: 12).

VI. Ferenczi Zoltán: *Játékok leírása*

Keltezetlen és név nélküli kézirat, melynek az első oldal jobb felső sarkába utólag Szabó Sámuel írta fel ceruzával a gyűjtő nevét. A kézirat benyújtásának időpontját nem jelölte. Ennek következtében csak feltételezhetjük, hogy Ferenczi Zoltán, a kolozsvári református kollégium tanulója első bölcseleti osztályos korában, az 1873/74-es tanévben írta le az általa

[36] Ezt a játékot az 1950-es évek elején kovásznai iskolásként én is játszottam ugyanazzal a versszöveggel és ugyanazokkal a játékszabályokkal, mint ahogy a Nagy Domokos leírásában szerepel.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

ismert játékokat, ugyanabban a tanévben, mikor a tantervi előírásnak megfelelően közmondás- és szólásgyűjteményt is készített. (Az utóbbi gyűjtés is datálatlan, arról viszont tudható, hogy az első éves bölcsészeti osztályos tanulók feladata volt.)[37] A nyolc játékleírást és öt feladványt tartalmazó kézirat négy lapból/nyolc számozatlan oldalból áll, első hét oldalán írás van, a nyolcadik üres. A játékok, melyeket sem a gyűjtő, sem Szabó Sámuel nem számozott meg, a következők: 1. *Kukkos vagy részes büdü*, 2. *A disznó*, 3. *A. B. C.*, 4. *A bicskozás*, 5. *Királyosdi*, 6. *A béka*, 7. [Nyilazás], 8. *A malom*, 9–13. „észfejlesztő feladványok".

A három első labdajáték (labdával kiütő, lyukba terelgető, ütőfával labdát röptető mérkőző csapatjátékok), a negyedik és ötödik bicska-, illetve bot dobásához kötődő ügyességi, mérkőző csoportjáték, a *Béka* és a *Malom* „gimnasztikai mulatság", a nyilazás című részben ismerteti a „nádnyíl" készítését és használatát, illetve a tanórák alatti nyilazás egyik módját.

Ferenczi Zoltán (Borsa, 1857. okt. 7. – Budapest, 1927. máj. 31.) irodalomtörténész, könyvtáros. Kolozsváron érettségizett és járt egyetemre, 1879-ben tanári és bölcsészdoktori oklevelet szerzett. 1880-ban polgári iskolai, 1884–1896 között szakiskolai igazgató volt. 1881-től magántanár, 1895-től rendkívüli tanár a kolozsvári egyetemen. 1891-ben az Erdélyi Múzeum-Egylet Szabó Károly utódjául könyvtárigazgatónak választotta, a vallás és közoktatási miniszter pedig a kolozsvári egyetemi könyvtár igazgatója gyanánt megerősítette. 1899–1925 között a budapesti Egyetemi Könyvtár igazgatója, 1903-tól címzetes rendkívüli tanár a budapesti egyetemen, 1925-től az MTA könyvtárának igazgatója, s ugyanekkortól címzetes nyilvános rendes egyetemi tanár Budapesten. Az MTA-nak 1905-től levelező, 1917-től rendes tagja. Mint a pozitivista irány jellegzetes és színvonalas képviselője szerteágazó életművet hagyott hátra, melyből kiemelkedik a Petőfi-kutatás terén végzett munkássága (De. K. [Demeter] 1994: 586; Szinnyei 1894). Néprajzi-népköltészeti témák a középiskola elvégzése után nem foglalkoztatták, de irodalomtörténészként 1899-ben

[37] Ferenczi Zoltán esetében az is elképzelhető, hogy két vagy három évvel később készítette el játékleírásait, lévén, hogy első éves egyetemi hallgató korától (az 1875/76-os tanévtől) kezdve előbb segédtanítóként, majd tanárjelöltként, illetve segédtanárként tanított a kolozsvári református kollégiumban 1880 szeptemberéig. Szabó Sámuellel tehát folyamatosan kapcsolatban állhatott.

kiadta az 1670-es években keletkezett, kéziratban maradt vegyes tartalmú *Vásárhelyi Daloskönyv*et, melynek sok dala folklorizálódott.

VII. Harmath Béla: *Az iskolában dívó játékok leírásának gyűjteményéhez*

Keltezetlen kézirat, melyet feltehetően az 1873/74-es tanévben készített a gyűjtő, a kolozsvári református kollégium első bölcseleti osztályos tanulója. A 2 lapból/4 oldalból álló kéziratnak az 1–2. oldalán szöveg van, 3. üres, 4. oldalon autográf feljegyzés: „Harmath Béla gyűjtése". – A gyűjtemény mindössze két játékleírást tartalmaz: 1. *Szamár, szamár, ki van rajtad?*, 2. *Schuster*. Az első szembekötéssel kapcsolatos benti játék, a második szabadtéri labdajáték.

Harmath Béla életéről, tevékenységéről nincs adatunk. Az iskolai értesítőkből annyi tudható meg, hogy 1865. december 24-én született Tordán, s ott volt az állandó lakhelye is. Abból ítélve, hogy másodéves bölcsészeti osztályos diákként hat első középosztályos tanulónak volt a magántanítója, feltételezhető, hogy kollégiumi tanulmányai idején a jó tanulók között lehetett (*Értesítő* 1874/75: 47, 73). Az iskolai értesítőből arról is tudomást szerezhetünk, hogy az állattani gyűjteményt Harmath Béla egy „Ovis aries fejvázá"-val [juhkoponyával] ajándékozta meg (*Értesítő* 1874/75: 164).

VIII. Berényi János: *Gyermek játékok*

A kézirat cérnával összefűzött négy lapból/nyolc oldalból áll, a füzetnek mind a nyolc oldalán szöveg van. Az utolsó oldal alján Berényi autográf feljegyzése: „Összeirta Berényi JánosMP Kolozsvárt 874 Oct. 3^{án}". Jóllehet gyűjteményét Berényi Kolozsvárról keltezte, életrajza alapján biztosra vehető, hogy olyan szilágysági játékokat tartalmaz, melyeket a zilahi református kollégium diáksága játszott. A gyűjtemény tizenkét, a gyűjtő által két csoportra osztott, megszámozott gyermekjáték leírását tartalmazza, melyek közül kilencet szabadban játszottak, hármat szobában. A játékok a következők: *Szabadban*: 1. *Tolvajosdi*, 2. *Bocsozás*, 3. *„Macska, ki fán nincs"*, 4. *Nöstényfitty*, 5. *Ki a várból!* , 6. *Gyepűfonás*,

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

7. *Madarasdi*, 8. *Bába (labdajáték)*, 9. *Diósdi*; *Szobában*: 10. *Virágosdi*, 11. *Gyűrűsdi,* 12. *Szembekötősdi*. A szabadtéri játékok között találunk fogó-kergető játékokat (1, 3, 7), ütőfával kisebb fát röptető mérkőző-szerepváltó játékot (2. sz.), nyerő- (9. sz.), ügyességi-testedző- (4. sz.), illetve láncszakító játékot (6. sz.). Meglepő viszont, hogy Berényi gyűjteményében mindössze egy labdajáték szerepel (8. sz.) a szabadtéri játékok között. A benti három játék közül egy helycserén alapszik, kettő pedig bujó-/kereső játék, melynek egyikét szembekötéssel nehezítették.

Berényi János 1855-ben született Zilahon iparos-szülőktől. Középiskoláit szülővárosában végezte, három évig a kolozsvári egyetem hallgatója volt, hol középiskolai tanári oklevelet szerzett természet- és mennyiségtanból. 1877-ben a zilahi református főgimnázium helyettes, 1878-tól rendes tanára. „Több évig a kapcsolatos elemi iskola igazgatója (ú. n. tanvezető tanár) volt – írja Szinnyei József – három év óta az állami segélyben részesülő főgimnázium igazgatói tisztét viseli" (Szinnyei 1891). Szabó Sámuellel egyetemi tanulmányai (1874–1877) idején ismerkedett meg, amikor a kolozsvári református kollégium magántanítóként alkalmazta az 1874/75-ös tanévben. Feltehetően Szabó Sámuel kérésére írta össze első éves egyetemi hallgató korában zilahi gyermek- és ifjúkora játékait.

IX. Szász Izsák: *Játékok*

Az eredetileg névtelen, keltezetlen és lokalizálatlan kézirat első oldalának jobb felső sarkába Szabó Sámuel írta fel a gyűjtő Szász Izsák nevét és a dátumot, amikor kézhez kapta a gyűjteményt: 1874. nov. 22. E dátum győz meg arról, hogy Szabó Sámuel kolozsvári tanárkodásának idején kapta Szász Izsáktól a játékleírásokat.

A 8 lapból/16 oldalból álló kézirat első és második oldala – Szabó Sámuel fenti bejegyzésétől eltekintve – üres, a 3–11. oldalon vannak a játékleírások, 12–16. oldal üres. A kézirat öt játékleírást tartalmaz: 1. *Váras*, 2. *Váras-hóhéros*, 3. *Hóhérosdi*, 4. *Lovasdi*, 5. *Hol vagy, komé (kónye).* Az öt játék közül az első négy szabadtéri csapatjáték labdával, melyekben a labdát egymásnak dobják, illetve a labdával igyekeznek megdobni az ellenfél játékosait. Az ötödik beltéri (és jellegzetesen kollégiumi) játék, melyben a bekötött szemű két játékos a diákláda két végén található fogantyút megfogva a „Hol vagy komé?" „Itt vagyok" kérdés-feleletre fel-

váltva igyekszik a bogra kötött végű törölközővel megütni a válaszadót, aki ahogy kimondta az „Itt vagyok”-ot, nyomban megváltoztatta helyét, a nélkül azonban, hogy eleresztette volna a láda fogantyúját.

Szász Izsák kilétéről mindössze annyit sikerült kiderítenem, hogy a kolozsvári egyetem hallgatójaként a református kollégium biztosított szállást neki az 1873/74-es tanévben, majd magántanítóul alkalmazta az 1874/75-ös tanévben. Ekkor ismerkedhetett meg Szabó Sámuellel, minden bizonnyal az ő kérésére írta össze a gyermek- és ifjúkorában megismert/gyakorolt játékokat.

Szabó Sámuel öt marosvásárhelyi és négy kolozsvári gyűjtőjének köszönhetően a 19. század hatvanas és hetvenes éveiből nyolcvannégy gyermekjáték leírása maradt ránk,[38] melyek között találunk szabadtéri és benti játékokat, játékszereseket és a nélkülieket, mérkőző csapatjátékokat, fogókat, elbújó, nevettető, nyerő, versenyfutással egybekötött kergető és elbújó játékokat, ügyességi és énekes/párbeszédes gyermekjátékokat, „gimnasztikai mulatságokat”, játékeszközök készítését bemutató leírásokat, labdajátékokat és „észfejlesztő feladványokat” egyaránt. Mindezek összeírása önmagában is rendkívüli teljesítmény, de ha hozzászámítjuk azt is, hogy a kilenc játékgyűjteményben alig három-négy olyan játék fordul elő, melyet két vagy három gyűjtő is leírt, elmondhatjuk: eleddig nem ismert gazdagságában tárul elénk három erdélyi református kollégium 19. századi diákságának csaknem azonos időbeli szabadidős tevékenysége.

Az újonnan előkerült játékleírások legnagyobb és legjelentősebb hozadéka az, hogy Szabó Sámuel diákjai – mai ismereteim szerint – az erdélyi néprajz- és folklórkutatásban elsőként írtak le verses szöveg, illetve dallam nélküli gyermekjátékokat. Korábban is volt érdeklődés a gyermekjátékok iránt, de kizárólag csak azok iránt, melyekhez ritmikus szöveg, vagy vers és dallam is társult. A korai erdélyi népköltészeti gyűjtések közül Kriza János vadrózsáit említhetem, mint olyan gyűjteményt, mely véletlenszerűen ugyan, de egy-két gyermekjáték szövegét is tartalmazta (Kriza 1863: 320; Kriza 2013: 271–272). A 19. század folyamán azonban csak az ilyen jellegű gyermekjátékokra fordítottak figyelmet a gyűjtők, a verset, ritmikus szöveget-dallamot nélkülöző gyermekjátékok kívül es-

[38] A marosvásárhelyi gyűjtőktől 52, a kolozsváriaktól 32.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

tek az alapvetően népköltészet iránti érdeklődés körén. De kívül estek a néprajzi vizsgálódások körén is. E tekintetben szimptomatikus az 1885-ben közreadott *A magyar labdajátékok könyve* (Porzsolt 1885), mely „a Magyar Athletikai Club megbízásából" készült, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy egyrészt megmentse a magyar labdajátékokat a kipusztulástól, felébressze a tanuló ifjúság érdeklődését az atlétika ezen ága iránt, másrészt hogy a Magyar Atlétikai Club ezen mű alapján a magyar labdajátékok szervezését és kodifikálását megkezdhesse (Esterházy 1885: V–VI). A száztíz magyar labdajáték összegyűjtése-leírása tehát korántsem néprajzi érdeklődés/indíttatás folytán jött létre, a sport világából jött a kezdeményezés. Ennek megfelelően valamennyi játékleírás datálatlan és lokalizálatlan, csupán annyit tudhatunk meg a játékok provenienciájáról, hogy Porzsolt Lajos írott forrásokból és terepmunkával összegyűjtött adatok felhasználásával készítette el gyűjteményét. Van viszont egy tájékoztató megjegyzése azzal kapcsolatban, hogy terepmunkája során mit tapasztalt a játékok ismerete és játszása terén. „Jelen napjainkban a magyar labdajátékokat leghelyesebben játszszák a Heves-, Bihar-, Somogy-, Tolna és Vasmegye lakói, valamint Torda, Aranyos és Háromszék megyékben – állapítja meg –; legnagyobb szakértelemmel és kedvvel játszanak különösen a csurgói, gyönki, pécsi, gyöngyösi, kecskeméti, sárospataki, debreczeni, pápai és nagyváradi diákok" (Porzsolt 1885: 8). Vagyis a labdajáték az iskolák felekezeti hovatartozásától függetlenül országszerte a kisebb-nagyobb diákok szórakozása volt.

A homo ludenst ismerte fel két évtizeddel korábban Szabó Sámuel is a kollégiumi diákságban, ezért vágott bele – Erdélyben, valószínű, elsőként a magyar tannyelvű iskolákban – a kollégiumi diákok játékainak leíratásába. Az nem tudható, hogy a véletlen műve volt-e, vagy Szabó Sámuel irányító befolyásának köszönhető, vagy esetleg a diákgyűjtők egymás közötti megegyezésének, hogy – amint korábban is említettem – az öt marosvásárhelyi és négy kolozsvári gyűjteményben alig találunk olyan játékot, melyet akár ugyanabban az iskolában, akár egy másik kollégiumban tanuló diák is leírt volna. Ez pedig azt jelenti, hogy rendkívül gazdag játékismeret birtokában válogathattak a diákok szabadidejük kedvükre való eltöltéséhez az évszaknak, időjárásnak, létszámnak, a rendelkezésükre álló játékeszközöknek megfelelő játékok közül.

A gyermekjátékok gyűjtésével Szabó Sámuel új fejezetet nyitott az erdélyi néprajzkutatásban, de az újonnan előkerült gyűjtések számomra is

meghozták azt az örömet, hogy végre a marosvásárhelyi diákok eredeti kéziratával találkozhattam. A Szabó Sámuel-kötetet úgy állítottam össze, hogy egyetlen eredeti diákkéziratot sem ismertem a marosvásárhelyi diákok gyűjtéséből, mivelhogy a kéziratos diáklapba nem a gyűjtők másolták be a folklórszövegeket, hanem a lap diákszerkesztői – feltehetően úgy, hogy előzetesen Szabó Sámuel ellenőrizte a szövegeket. Fennállt tehát a lehetősége annak, hogy szövegmódosításokkal „jelentek" meg a folklóralkotások. A periodikákban szétszórtan közölt folklórszövegek kéziratának pedig eleve az volt a sorsa, hogy a szerkesztőség nem őrizte meg és nem küldte vissza a kéziratokat, azok a megjelenés pillanatában óhatatlanul a papírkosárban kötöttek ki.

A marosvásárhelyi játékleírásoknak van még egy nem várt, tartalmukon kívüli hozadéka: általuk vált érthetővé, hogy Szabó Sámuel miként tartotta számon napra készen, hogy hány gyűjtött szöveg érkezett be hozzá a marosvásárhelyi diákok gyűjtéséből. 1863 decemberében – ahogy Arany Jánosnak írta egyik levelében – „az öszves gyűjtemény 600 db körül jár" (Szabó 2009: 617), három hónap múlva pedig már arról tett említést, hogy „gyűjtésem igen szép eredménnyel biztat; öszvesen már 800 darab körül jár" (Szabó 2009: 619). Azonban bizonyíték híján nem lehetett megállapítani, hogy valósak voltak-e az emlegetett nagy számok. Most a játékleírások igazolták Szabó Sámuel korábbi állításait: az 1865–1866-ban benyújtott kéziratok Szabó Sámuel fekete tintás számozása szerint a 104-től 107-es, illetve a 109-es sorszámot kapták, s az egyes gyűjtemények minden darabját folyamatosan külön is megszámozta Szabó Sámuel. A 109. gyűjtemény utolsó játékleírása az 1171-es sorszámot kapta: ennyi önálló folklóradatot tartalmazott a közös nagy gyűjtemény az 1865/66-os tanévben.

A vásárhelyi diákok játékleírásainak megismerése egyúttal ahhoz is hozzásegített, hogy az újonnan előkerült diákgyűjtésekről – még ha datálatlanok, még ha névtelenek is – biztonsággal meg tudjuk állapítani, hogy melyik város – Vásárhely vagy Kolozsvár – református kollégiumában keletkeztek. Ha a gyűjteményt, s azon belül az egyes adatokat megszámozta Szabó Sámuel, teljes biztonsággal állítható, hogy az csakis marosvásárhelyi gyűjtés lehet. És fordítva: ha nem tűnik fel a kézirat bal felső sarkában Szabó Sámuel fekete tintával írt sorszáma, illetve nincsenek megszámozva a kézirat egyes adatai, biztosan tudható, hogy kolozsvári diák gyűjtését lapozzuk.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Nem vagyok játékszakértő, nincs szándékomban rendszerezni a gyermekjátékokat. Úgy gondolom, azzal tehetek szolgálatot a néprajzkutatásnak, ha közzéteszem azt a nyolcvannégy játékleírást, melyeket öt marosvásárhelyi és négy kolozsvári kézirat őrzött meg napjainkig sértetlenül, teljes épségben.

Szakirodalom

Berde Károly, dr.

2005 *Adatok Nagyenyed szellemi néprajzához az 1870–1920-as évekből.* Összeállította és a bevezető szöveget írta Rancz-Gyárfás Zsuzsánna. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

Demeter Katalin

1994 Ferenczi Zoltán. In: Péter László (főszerkesztő): *Új Magyar Irodalmi Lexikon.* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 586.

Domokos János

1915–1916 Magyar labdajátékok. *A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője.* XVI. (1–4) 98–104; XVII. (1–4) 115–140.

EMSzT

2000 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár.* X. Anyagát gyűjtötte Szabó T. Attila†, főszerkesztő Vámszer Márta. Akadémiai Kiadó–Erdélyi Múzeum-Egyesület, Budapest–Kolozsvár.

Értesítő

1871/72 *A kolozsvári ev ref. főtanoda Értesítvénye az 1871/2-dik tanév második feléről.* Kiadta Kolozsvárott, 1872. jun. 15-én, Jancsó Lajos, tanvezető tanár. Az ev. ref. főtanoda betűivel Stein Jánosnál, [Kolozsvár].

1872/73 *Közvizsgák rendje és a tanitók s tanulók névsora a kolozsvári ev. ref. főtanodában, az 1872/3 tanodai év második feléről.* Kiadta: 1873 június 12-kén Szabó Sámuel, helyettes tanvezető. Ny. Stein J. m. kir. egyet. nyomdász a ref. főtan. betűivel. [Kolozsvár].

1873/74 *Közvizsgák rendje és a tanitók s tanulók névsora, a kolozsvári ev. ref. főtanodában, az 1873/4 tanodai év második feléről.* Kiadta: 1874 junius 10-én Szabó Sámuel, tanvezető. Ny. Stein J. m. kir. egyetemi nyomdásznál a ref. főtan. betüivel. [Kolozsvár].

1874/75 *A kolozsvári ev. ref. főtanoda régibb és legujabb története, egyszersmind Értesítő az 1874/5 tanodai évről.* Szerkesztette Szabó Sámuel tanvezető-tanár. Nyomatott Stein J. egyet. nyomdásznál, az ev. ref. főtanoda betűivel, Kolozsvárt.

1875/76 *A kolozsvári ev. ref. főtanoda Értesítője az 1875/6 tanodai évről.* Szerkesztette Parádi Kálmán tanvezető tanár. Nyomatott Stein J. egyet. nyomdásznál az ev. ref. főt. betűivel Kolozsvárt.

Esterházy Mihály, gr.

1885 Előszó. In: Porzsolt Lajos: *A magyar labdajátékok könyve.* Botka József pályanyertes munkája után a Magyar Athletikai Club megbizásából irta Porzsolt Lajos. Gróf Esterházy Mihály előszavával (több képpel). Aigner Lajos, Budapest, V–VII.

Gazda Klára

1980 *Gyermekvilág Esztelneken.* Néprajzi monográfia. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Geréb Márton

1884 Jelentés a collegium tanügyi viszonyairól. Felolvasta 1884. ápril 17. és következő napjain tartott tanári értekezleten Geréb Márton tanvezető tanár. In: *A Kolozsvári evang. reform. collegium Értesítője az 1883/84-ik évről.* Az elöljáróság megbizásából kiadja az Igazgatóság. Nyomatott Stein Jánosnál az ev. ref. collegium nyomdájában, Kolozsvárt, 9–43.

Kriza János

1863 *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény.* Szerkeszti Kríza[!] János. Első kötet. Stein János Erd. Muz. egyleti könyvárus bizománya, Kolozsvártt.

2013 *Vadrózsák. Erdélyi néphagyományok.* Második kötet. Kriza János és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Olosz Katalin. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

Lénárt József

1914 Emlékek a régi kollégiumi életből. In: *A marosvásárhelyi református kollégium államilag segélyezett főgimnáziumának és elemi iskolájának Értesítője az 1913–1914-ik iskolai évről.* Az elöljáróság megbízásából kiadja Paál Gusztáv kollégiumi igazgató. LVII. folyam – Új folyam LIII. Benkő László kollégiumi könyvnyomdája, Marosvásárhely [1914], [1–4 számozatlan oldal],1–56.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Olosz Katalin

2003 *Egy kiállítás emlékképei*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

2009 Az erdélyi néphagyományok elfelejtett gyűjtője: Szabó Sámuel. In: Szabó Sámuel: *Erdélyi néphagyományok 1863–1884*. Szabó Sámuel és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Olosz Katalin. Európai Folklór Intézet–Mentor Kiadó, Budapest–Marosvásárhely.

Porzsolt Lajos

1885 *A magyar labdajátékok könyve*. Botka József pályanyertes munkája után a Magyar Athletikai Club megbizásából irta Porzsolt Lajos. Gróf Esterházy Mihály előszavával (több képpel). Aigner Lajos, Budapest.

Szabó Sámuel

2009 *Erdélyi néphagyományok 1863–1884*. Szabó Sámuel és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Olosz Katalin. Európai Folklór Intézet – Mentor Kiadó, Budapest – Marosvásárhely.

Szinnyei József

1891 Berényi János. In: Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. I. Kiadja Hornyánszky Viktor Akad. Könyvkereskedése, Budapest. 930–931.

1894 Ferenczi Zoltán. In: Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. III. Kiadja Hornyánszky Viktor könyvkereskedése, Budapest. 419–422.

Török István

1904–1905 Szabó Sámuel. *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny*. XXVIII. (16) 396–399.

Függelék

Tájékoztató a szövegközlésről

Az alább közölt 84 játékleírás itt jelenik meg először nyomtatásban. Keletkezésükről, puszta létükről sem tudott eleddig a néprajzi szakirodalom. Az öt marosvásárhelyi és négy kolozsvári gyűjtő 1865 és 1874 között készített kéziratai közel százötven-százhatvan évvel keletkezésük után, 2021 novemberében kerültek elő egy gazdasági épület bontása során, Szabó Sámuel irathagyatékából. A gyűjtők többsége – kilencből hét – Szabó Sámuel tanítványa volt a marosvásárhelyi, illetve a kolozsvári református kollégiumban a 19. század hatvanas, illetve hetvenes éveiben.

Jelen forrásközlésben minden gyűjtemény anyagát külön egységként hozom nyilvánosságra a kéziratok elkészítésének időrendjében: először a marosvásárhelyi öt kézirat teljes szövegét, azt követően a kolozsvári négy kéziratét. A játékleírásokat betűhű másolatban közlöm, megtartva a korabeli központozást is. A kéziratok lapjait/oldalait sem a gyűjtők, sem Szabó Sámuel nem számozta meg, s maguknak a játékoknak a számozása is esetleges, gyakran elmaradt. A marosvásárhelyi gyűjtések esetében Szabó Sámuel utólag megszámozta a gyűjteményeket, s azokon belül az egyes játékleírásokat: az 1862/63-as tanévtől kibontakozó folklórgyűjtő mozgalom gyűjtései közé sorolta be a gyermekjáték-gyűjteseket is, s ennek értelmében a beérkezés sorrendjében vette nyilvántartásba és kaptak sorszámot a gyűjtemények, s azokon belül az egyes játékleírások. Így kapta, például, az első játékgyűjtemény a 104-es, s benne a tizennyolc játékleírás az 1102-től 1119-ig terjedő sorszámot. Az átírás során úgy jártam el, hogy római számmal megszámoztam a kilenc gyűjteményt, a gyűjteményeken belül arab számmal a játékokat – minden egyes gyűjtemény esetében újrakezdve a számozást, szövegközi szögletes zárójelben pedig feltüntettem az oldalszámot.

A kéziratokon – különösen a marosvásárhelyieken – Szabó Sámuel többféle bejegyzése látható, melyeket én is többféleképpen vezettem be a másolatokba. A marosvásárhelyi gyűjtések első oldalán kivétel nélkül szerepel Szabó Sámuelnek két vagy három fontos bejegyzése: a bal felső sarokban a gyűjtemény száma, a jobb felső sarokban a kézirat nyilvántartásba vételének dátuma, vagy a gyűjtő neve, olykor mind a kettő. Ezeket az adatokat dűlt betűvel, dűlt szögletes zárójelben a lap bal, illetve jobb szélén tüntettem fel én is. A játékok számozása esetében pedig úgy jártam el, hogy az általam adott sorszám és a játék neve után ugyancsak dűlt szögletes zárójelben, dűlt számokkal írtam be a gyűjtést irányító tanár számozását. Szabó Sámuel szövegközi bejegyzéseit részben lapalji jegyzetben, részben (a verses szövegek esetében) felső indexben a főszövegben, részben pedig (a Nagy Domokos gyűjteménye esetében) dűlt szögletes zárójel közötti dűlt betűkkel a főszövegben közlöm. Szabó Sámuel játékleírások után írt feljegyzései a másolatban is a játékleírások után, azoktól elkülönítve, a kézirat fizikai jellemzőit feltüntető adatok megadása után következnek dűlt betűkkel, de nem oszlopba írva, ahogy a kéziratokban vannak, hanem folyamatosan.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

A kéziratok másolataiban a következő jelekkel találkozhat az olvasó:

[] – Szögletes zárójelbe tettem a magam betoldásait, kiegészítéseit, megjegyzéseit.

[]– Dűlt szögletes zárójel közé került dűlt betűkkel Szabó Sámuel bejegyzéseinek egy része.

[!] – A szögletes zárójel közötti felkiáltójel figyelmeztetés, hogy nem elírás, a forrásban szerepel úgy a szó.

[?] – Szögletes zárójel közötti kérdőjel jelzi a bizonytalan olvasatot.

_____ __ – A vízszintes vonal – hosszúságának megfelelően – az olvashatatlan szó vagy szótag jele.

|| – Két függőleges vonalkával jelzem az oldal alját, utána új oldal kezdődik a forrásban. Az új oldal száma a két függőleges vonalka után szögletes zárójelben következik.

* – Csillag az adat előtt: feltételezett vagy kikövetkeztetett adat.

Dűlt betűvel jelzem a szövegközi, gyűjtők által aláhúzott szavakat, valamint a gyűjtések címét, illetve a játékok megnevezését, ha azok a gyűjtőtől származnak. Ellenkező esetben – ha én adtam címet a játékoknak – szögletes zárójelben normál betűkkel szerepel a játék megnevezése. Valamennyi itt közölt gyermekjáték-leírás Szabó Sámuel dédunokáinak tulajdonában van (Kolozsvár), a továbbiakban külön-külön nem jelzem ezt a tényt.

I. Kozma Gyula: *Játék leírások* [1865]

[1. oldal – címlap]

[N° 104] *[1865. júl.]*

Játék leírások Kozma Gyulától ||

[2. oldal] üres

[3]

Játékokról

I. A labda játékok

Kétségkivül minden gyermeknek legkedvesebb játékszere a labda, s nincs egyetlen játéknem is, melynek annyi faja lenne mint ennek. – Megkísértem részletesen leirni, a labda játék minden változatát, mely itt dívik. –

1. *A kótya*. *[1102]* Ennek 3 faja van, u. m. a 8as 6os és 4es sőt a kísebbek, ha játszó társat nem kapnak 2^en is játszák. A 2 elsőhöz 4 lyuk szükséges, a 3^ik hoz 2; a végsőhöz csak egy. – A 8as és 6os kótyák 4 lyuka, egy tégla alaku tér szögletein van. Az 1^sőt, mint neve is mutatja 8an játszák, ezek közül 4 van ben és 4 kün. A benlevők kezeikben botot tartva fél lábukkal a lyukba állanak, s ígyekszenek a labdát elütni, melyet a künlevők közttük hosszában áthajítanak, az az *adják a loptát*. A künn levők közül 2–2 mindkét végén egymás háta mögött áll, és az elsők a *loptát adják*, a hátsók, kiket *vindícus*-oknak neveznek, az elütött vagy elguruló

labda után futnak és azt a labda adóknak dobják. Ha a labdát a bennlevők elütik, vagy a labda csak botot is ér azaz *surol*, akkor *czikk*[39] van és czikkezni kell menni, azaz: a szemben állok összefutván botjaikat összeütik, ilyenkor igyekszenek aztán a künnlevők őket *kidugni*,[40] vagy is: a labdát az üresen hagyott lyukba tenni, s ha ez sikerül, akkor a künnlevők mennek be. Ha valamelyiknek el kell helyét hagynia, akkor, hogy lyukat a kidugás ellen biztosítsa, bele köpvén így szól: || [4] *pthő csiga likamba*; így aztán nem szabad kidugni. A 6os kótya abban különbözik a 8^{as}tól, hogy itt künn csak 2 van és ha kidugják valamelyik lyukat, csak az az oldal megy ki, a melyiken a kidugott lyuk van. – Máskor a czikk roszul üt ki, vagyis a labda nem megy messze, akkor a czikkezésnél nagy vigyázattal járnak el. Előbb csak az egyik oldalról indul el, az a melynek átellenében van a labda, – a másik a két lyuk közé állván, addig *őriz*, azaz: botját feltartva vigyáz, hogy a hajitott labdát elüthesse, ha egyik czikkezett, az eljárás ismétlődik. Ha az ütött vagy csak botot ért, *súrolt* labdát kifogják a künn levők, anyi mintha a belsőket kídugták volna.–

A 4es kótyában összesen 4^{en} vannak, 2 ben, 2 künn, ide 2 lyuk kell. A 2^{ős} végre, melyet csak a legkisebb gyermekek játszanak, abból áll, hogy egyik valami kerítéshez vagy falhoz nem messze, sarkával a földbe egy lyukat fur, aztán bele áll, a másik künn van és adja a labdát. A ben levő itt rendesen kézzel üt, vagy legfőlebb egy könyü zsindellyel, hogy a labda ne menjen messze, aztán a falhoz fut, és azt üti meg, azalatt kell aztán a künn levőnek őt kidugni.–

2. *Büdü.* *[1103]* van ***nagy-*** és ***kis büdü***. A nagy büdüben a játszók két részre oszlanak, még pedig választás utján. A két legjobb labdázó választ a többi közzűl rendre, hogy kié legyen az első választás rendesen *botvetés* dönti el. Ez úgy megy, hogy egyik fog egy botot, és feldobja a légbe, a másik elkapja, és nem ís ereszti el, hanem ekkor ennek keze felett szorosan megfogja az első a botot, s rendre || [5] így rakják kezöket egymásra, a kié aztán legfelül esik azé az első választás. Hogyha az utolsónak csak annyi helye marad, hogy alíg foghatja meg a botot, ha keresztül tudja a botot a fején vetni övé a választás.

Történhetik a választás *pénz-* vagy *gombfelvetés* által is, – egyiké pl. a *sas* másiké az *írás*, a pénzt feldobják, s a melyiké felül esík, az választ. A két rész közzül egyik *benn* lesz másik *künn*, ezt is bot- pénz- vagy gombvetés által döntik el. – Ekkor meghatározzák, hogy hányat *ütnek* és hányat *fognak* – pl. 3. ütünk 4. fogunk, kimérik és megjegyzik a *kís* és *nagy büdü* helyét. A ki ütött az ha egyenest ki tud futni a nagy büdübe jó, – ha nem, a kis büdübe megy és vár egy jó ütésre, vagy a künn levők vigyázatlanságára, hogy kifuthasson, ha futása közben megdobják vagy ütését (*kukk*) kifogják, akkor a 4 fogásból egy már meg van, és annak abban a sorban ütését kifogni, vagy őt megdobni nem szabad, mert akkor elvesztették a künn levők fogásukat. Ha a 4et kifogták vagy dobták, akkor a künn levők lesznek benn, s viszont. – Ha *szél labdával* (nagy felfújt hólyaggal töltött

---

39 A *czikk* szó fölött Szabó Sámuel fekete ceruzás bejegyzése: (*Csipte. Zilah*).

40 A *kidugni* szó fölött Szabó Sámuel fekete ceruzás bejegyzése: *kisütni*.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

bőrlabda) játsza akkor rendesen csak a fogás jár, és nincs sem *kis* sem *nagy* büdü, minthogy nem futnak. A künn levők közül egyik – rendszerint a legügyesebb – mindig a labda-adó.– || [6]

A *kis büdü*-ben csak egy van künn, a labdaadó, – a többi mind ben. Csak egy büdü van, – ütés után mindjárt szaladni kell, ha megdobják, künn van, és a labda adó segéde. Miután már csak egy van benn és az ütés után a büdüből szerencsésen beszaladt, akkor adnak neki 3 rendbeli ütést. 1^{ör} hármat 2^{or} kettőt, és 3^{or} egyet üt és ha mindíg ki és vissza tud szaladni megdobatlanul, szerencsés, mert nem lesz labda adó, ha nem, akkor *künn forgatják a labdát felette*, t. í. kettő közre veszi és feje fölött dobálják egymásnak a labdát, ő azalatt igyekszik, hogy a feje fölött röpülő labdát elüsse, vagy arra vígyáz, ha valamelyik elejti, és akkor beszalad, ha elütni nem tudja, és nem is ejtik el a forgatók, úgy ís megkísérti a benaladást[!]. Ha ez mindig sikerül és soha sem dobják meg, akkor nem lesz labda adó, de ha a 3 közzül csak egyszer megdobják, ő lesz a labda adó.

3. A szász játék. *[1104]* Hárman játszák, egyik benn van, a más kettő künn, a benlevő bottal üt, az egyik künn levő adja. A hol a labda ütés után megáll, – a sindicus oda megy, a labda adó megáll helyin, mozdulnia nem szabad, – ha aztán igy 3^{or} egymás közt meg tudják forgatni a labdát, így hogy nem ejtik el, a labda adó megy be, segédje lesz a labda adó, a bennlevő lesz a sindicus. – És így tovább.|| [7]

4. *A vár.* *[1105]* A Földön egy körvonalat szántanak bottal, ez a *vár*, aztán a várhoz körbe állanak, egyíkök be áll a középre, a többiek forgatják a labdát és megdobják, ha az a várból nem gurul ki, akkor a benn levőnek joga van dobni, a többiek futnak, ha nem talál ujra be áll, ha igen, akkor az áll be a kit megdobott, igy megy a harmadikig, az már kezd *gyüjteni*, az az többé egy sem megy ki a benn állók közzül, hanem mind begyűlnek, míg csak egy marad künn, a ki aztán a többit *hohérolja*; az az dobja őket, ha egyet megdobott, akkor utánadobnak, ha érik ő áll be, ha nem akkor tovább dob, a kit megdob, az kiáll, mig utóljára csak egy marad benn, és ez lesz a *beálló*. stb. –

5. A beálló. *[1106]* 3as vagy *4*^{es}, <u>*hosszu*</u> vagy *rövid*. A 3as következő: egy közből áll, kettő forgatja a labdát fölötte (mint a kis büdüben) a mint e kettő távolabb, vagy közelebb áll egy máshoz a szerint a *beálló* rövid vagy hosszu. Mikor a labda már 3–4-szer megfordult, akkor egyik a *beálló*-ra rádob, ha éri jó, ha nem akkor ő áll be.

A *négyes*. – Kettő van künn, kettő benn. – a bentlevők közzűl elöbb csak egyik áll be, ha megdobják, felkapja a labdát, s a künn levők után dob, ha nem éri, akkor || [8] a másik künn levő *meghípili* vagy *meghohérolja*, az az: a fal mellé állitva bizonyos 5–7 lépésnyi távolról rá dob (ez – mintegy boszu azért, hogy a társára dobott) ha a *hohér* vagy *hipilő* éri akkor a künnlevők állnak be, ha nem akkor a másik bennlevő áll *közre*. Lehet ezt 6–8 is játszani.

6. A.B.C. *[1107]* Mindenik egy betű nevét kapja az abcből, de csak az első betűket könyebb emlékben tartás végett, egyik fogja a labdát és egy betüt kiáltva feldobja a házfedélre vagy falra, az a ki a kiáltott betü nevét viseli odafut és ha kifogja a labdát, ujra feldobja más betüt kiáltva, ha elejti, a többi szét fut, és ő

egynek utána dob, ha éri, annak, a kit megdobott van egy hibája, ha nem éri neki van, játszák 3–4 s több hibába, ha valamelyiknek hibái száma kitölt, leül, s ez így megy, míg csak egy marad fenn, és ez a többit egyenként *botolja*, t. i. annyit dob rá a hány hibára játsztak, a hányszor ő nem ér annyit kap vissza, s a hányszor őt nem érik annyit ad vissza, s így tovább. –

7. Csűrösdi.*[1108]* Annyi lyukat ásnak egymás mellé egyenes sorban, a hányan vannak, mindenik választ egy lyukat, a két szélső lyuk tulajdonosai a *csűrös*-ök, ezért aztán a lyukak fölött végig hengerítik a labdát, ha az valamelyik lyukban megáll, a többi szét fut, a lyuk tulajdonosa felkapja a labdát és egyik után dobja, ha éri annak, ha nem neki van híbája; a ki egy híbát kapott, annak lyukába egy kövecset tesznek és az már nem *szűz*, a kinek lyukába annyi kövecs gyűl a hány || [9] hibába játszanak, az leül és lyukát betöltik porral jó keményen. – A ki utoljára fenn marad, az a többit *megbotolja* a fenn írt módon, vagy pedig arra bünteti, hogy vájják ki a betömött lyukaikat körmeikkel, mialatt ő üti őket, míg elvégzik. –

8. [Név nélküli] *[1109]* van egy játék, melynek nevét senki sem tudja,[41] ha a gyermek ezt akarja játszani, csak azt mondja: *jer játszunk a falon*. Igen sok alakzata (jó lesz-e így a figura?) van, melyek közzül csak egy párnak van neve és mindeníket 3^{or} kell csinálni, ha elejti a más csinálja, míg az is elejti, s a sor az elsőre kerül. – 1^{ső} egyszerűen a falra dobva [a labdát], kifogni. – 2^{ik} láb közt dobva a falra. – 3^{ik} a falra dobván nehányszor a tenyerével visszaüti. – 4^{ik} a lábközt dobva üti vissza a falra. – 5^{ik} a *gégevágó*, hanyatt dűlve[42] fejét a falhoz támasztja és íly vízszás helyzetben a labdát a falhoz doban[?] kífogja. – 6. *hosszu laska* feldobja a falra s leengedi esni, mikor a földről felpattan akkor fogja ki. – 7. *kurta laska*, olyan mint a hosszu, csak hogy a labdát nem dobja oly magasra. – 8. – a hoszu laska és 3^{ik} fig. összetétele, a mint a földről felkapja, anélkül, hogy megfogná a labdát, tenyerével a falra ütögeti. – 9. ugyanaz a kurta laskával. 10. a labdát úgy dobja a földre, hogy onnan a falra szökjék és úgy fogja ki. 11. Mint az előbbi, csak hogy midőn a labda felszökött tenyerével a falhoz veri, s úgy fogja ki. – 12. egyszerűen || [10] a földhöz üti, s úgy kifogja. 13. épen mint a falon háromszor a földhöz veri. 14. a labdát tenyerével csendesen ütögeti fel, aztán hirtelen lefordítva a földhöz üti, s ujra felfogja tenyerével, ezt háromszorosan kell csínálni, de a kinek kedve van ügyességét mutogatni és nem fél hogy elejti, többször is teszi. – 15. A labdát leereszti és hirtelen utána kapva esésében fölfogja. 16. a labdát öklével, keze fejével és tenyerével ütögeti fel. 17. A folyósokon, a hól ezt többnyire játszani szokták, a labdát erősen egyik falhoz csapja, hogy az a másikra ugorjék át és úgy kifogja.

9. a kukk.*[1110]* A labdajáték legalsóbb neme. – Egyik fogja a labdát és hajtja vagy bottal üti magasra, – a többi igyekszik kifogni, az első ütés rendesen nem jár. – A ki kifogja, az megy be.

---

[41] A „nevét senki sem tudja” szövegrész fölé Szabó Sámuel fekete ceruzával két megnevezést jegyzett be: *Bikázás*, *Botoló*.

[42] A „hanyatt dűlve” szószerkezet fölött Szabó Sámuel fekete ceruzás bejegyzése: *béka hull a szádba!*

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Altalában, mindig *kukk* nak nevezik az oly ütést, mely magasra megy, azt pedig, mely a földön ugorva megy végig, mint a kartács, vagy a föld szine felett nem magasan azt nevezik: *bocskorszíjnak*.[43] –

Ezzel be van fejezve a labdajátékok itt ísmert minden neme. || [11]

10. Bocs. *[1111]* Huznak egy ¾–1öl átmérőjü *várat* a földön egy fával, ebbe egyik bele áll, és egyik kezébe fog egy rövid pálczát, a pálcza külső oldalán öklére egy rövid fácskát tesz, s feldobván a légbe, elüti, a másik felkapja és be akarja dobni a várba, a bennlevő a várszélén áll és hadarászva örzi hogy ne menjen be a hajitott fa, ha a künnlevő bedobja a várba, akkor ő megy be, de ha nem tudja bedobni, vagy a bennlevő elüti, akkor megmérik a fácska távolát a vár széleig, a hány pálcza hosz, annyi *bocs* 5 bocs egy *medve* 5 medve egy *tigris*. Ha a fácsk[a] úgy áll meg, hogy fele benn van a várban, fele künn, akkor a pálczát a vár vonalán végig huzzák s a merre előle a fácska kitér, aszerint van künn vagy benn, – [h]a a távol a vár és a fácska köztt nincs egy pálcza hoszusága, akkor az a künnlevőnek egy *rugás*, az az a jövő ütés után, mielőtt dobna, a fácskát lábaórrára teve a vár felé rugja és a meddig rugta onnan dob. –

11. Dísznó. *[1112]* Körbe lyukakat ásnak, egygyel kevesebbet, mint a hányan vannak, ez a *vár* vagy *pajta* minden lyukhoz áll egy, és botjaikat bele teszik, ki ki a maga lyukába, egy fenn marad, ez a *disznópásztor*; – ez botjával egy ökölnyi *fadarabot*, a *disznó*t, hajtja és igyekszik az[t] a pajtába terelni. || [12] azok, kik a várat örzik, valahányszor a *disznó* közeledik botjaikkal elütik, ha ilyenkor a *pásztor* elég ügyes és gyors, botját egy üresen hagyott lyukba tenni, az lesz helyette pásztor, kinek a lyukát elfoglalta. – s így tovább. –

12. Csergettyű. *[1113]* Készit a gyermek két egyenlő hoszu és szélességű körülbelől 1½ hüvelyk széles és 4 hüvelyk hosszu falapoczkát, – ezek egyikét mutató és közép, a másikát közép és növendék ujja közzé fogja, és kezét rázza, hogy azok összeverődve hangot adjanak. Igy aztán a dobpörgést utánozza vele, ver *takarodót*, *indulót*, *lármadobot stb*. Némelyek három lapoczkát is készítenek, és akkor a 3ikat a növendék és kís ujja közzé fogja; de ez már csak tulságoskodás, és nem is tud vele úgy csergetni. – Legszebb hangot ad a száraz és bogatlan fenyű[!] fa símára faragva ennek hangja csengő és magas.[44]

13. [Csergettyű] *[1114]* Van még egy csergettyü, melyet – emlékszem –, hogy mi *béká*nak neveztünk, de most e nevét nem igen ismerik, maga a játékszer ís nagyon megritkult. Ezt következőleg készitik: vesznek egy fél dióhéját, ezt a hegyesebb végen levágják, most a két élet bevágják késsel és erre fonalat tekernek 6–8 rét, faragnak egy vékony *nyelv*et fenyűfából, és ezt, mint a fűrész nyelvét a fonal tekercs közzé dug- || [13] ván megcsavarják nehányszor, míg elég erővel fog a dió héjra fekünni, azt aztán ujjaikkal pörgetik. –

14. Pergettyük. *[1115]* Egyik következő: Vesznek egy nyári baraczk magot, ennek két lapját kövön zsúrolva ki fúrják, aztán az élére ís egy íly lyukat fúrnak, –

---

[43] A játékleírás alatti üres sorban Szabó Sámuel fekete ceruzás bejegyzése: *(Kuta kap a földről), (csiki).*

[44] A leírás utolsó sora után Szabó Sámuel fekete ceruzás bejegyzése: *Fazékfüllel is*.

most vesznek egy nehány uj hosszuságu tengelyt, melynek felső végén vastagabb bütyke van, hogy a lyukon keresztül ne férhessen, erre fonalat tekernek és úgy dugják a baraczk magba, hogy ez mintegy burka legyen a fonal tekercsnek és az élén levő lyukon a fonal egyik végét kihúzzák, a másik vége már meg levén kötve a tengelyhez, ennek végére nehezékűl egy almát szúrnak, most megfogván két újjal a baraczkmagot, más kezének két újjával a fonal végét egyet húznak rajta, és aztán vissza eresztik, hogy a fonal ujra felgombolyodjék, míg a gyors huzkálás által a tengely a rajta levő almával folytonos forgásban lesz. –

15. [Másik *pergettyű*] *[1116]* A másik *pergettyű* következő: vesznek egy darab cserfa héjat, és ezt kerekre faragván, középen egymástól pár vonalnyi távolra két lyukat furnak, e lyukakon keresztűl egy spárgát vonnak és két végét összekötik, ekkor bal hüvelyk, és jobb mutató újjukat bele akasztják a spárgába és ezt forgatják míg össze csavarodik, most meghuzzák || [14] és ísmét vissza eresztik, – és így tovább.

Készitik ezt laposra kalapácsolt ólom golyóból is, melynek széleire hegyes czikkeket vágnak, és nem a leg kellemesebb mulatság, ha az ílyen forgásban levő pergettyűt az ember meztelen kezével vagy fejével hozzák érintkezésbe.

16. Havazódás. *[1117]* Télben, ha a hó eléggé megolvadt, arra, hogy öszszenyomható legyen, sokszor oly nagyban foly a havazódás, hogy veszély nélkül az oskola udvarán járni nem lehet. – Szép képet nyujt ez. – Az egész udvar tele futkározó, zajongó gyermekekkel, a légben a hógolyók oly sűrün röpkednek, mint ha ökölnyi hópelyhek szállanának[?], s hozzá az az örök jó kedv, az a zajgás, – valóban nem minden napi látvány! – Szoktak hóból alakokat rakni –csinálnak egy ökölnyi hó gomolyát, aztán ezt elkezdik hengeriteni, míg nagy gömbbé növekszik, felállitják, egy kisebbet rá fejnek, s holt szénből szemeket csínálnak neki. –

17. Szánkáznak *[1118]*, vagy egymást húzzák szánon, vagy ha dombra mennek és onnat[?] ereszkednek be.

A folyón vas korcsolyával sikamodnak tova a gyakorlottabbak, – míg a kísebbek fából készitenek, és azt *csáklyá*nak nevezik.|| [15] Ez egy fa talp, melynek magassága 1–1½ hüvelyk, órra felgörbül, és hátvégén kivávás[!] van a sark számára, – két lyuk van rajta átfurva, melybe spárgát húzva lábaikra kötözik. – Szoktak evvel dombról leereszkedni, vagy a vas korcsolyával korcsolyázók mozdulatait utánozni, de csak havon, jégen nem igen; továbbá húzzák egymást két kezénél fogva a havon végig. –

18. [Építés hóból/homokból] *[1119]*

Szoktak a hóban építeni is, t. i. lábok fejét hóval borítják és azt erősen letapodva kezeikkel, lassan kihúzzák lábaikat és így egy kis hó barlang támad, hasonló az eszkimók hólakaihoz. – Ezt teszik nyáron a nedves fövény halmokban is. –

Kozma Gyula

---

8 lapból/16 oldalból álló kézirat, melynek első oldala címlap, a második üres, 3–15. oldalon vannak a játékleírások, 16. üres. A füzetnek összehajtogatott papír mérete: 22,4x17,7 cm.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

II. [Dósa Lajos játékleírásai]
[1865]

[N° 105a] *[1865. júl] [Dósa Lajostól]*

1. [Pegy] *[1120]* Az aproság egyik kedvelt tavaszi játéka a „*pegy*”. Itt 5, a bárányok becses adománya után kapott csont darab, s az ügyesség szerepel. Asztalra „*veti*” a fiu a pegyet, s egyet tetszés szerént felvéve feldobja, mialatt egyet felvenni igyekszik az asztalon levő 4 pegy közül. S igy minden feldobásra egyet, egyet vesz fel, mig mind a 4 en meg tette e műtétet.

A leirt „*egyes*” után a „*kettő*” következik, midőn kettőnként, az az minden feldobásra 2[!] kell felvenni. De vigyázni kell nehogy a feldobottot elejtse, vagy 2-nél többet, vagy kevesebbet vegyen fel, mert különben más veszi át a játékot, az előbbit „*elejtette*”-vel bélyegezve.

A kettős után a „*hármas*” jö itt is mint neve mutatja hármat kell felvenni egy dobásra, mig a fenn maradott 1-t az egyes szerént veszi fel.

Ezt a „*négyes*” követi, mely elüt az előbbiektől, mert nem szorja az asztalra a pegyet, de 4-t markába-, s egyet || [2] hüvelyk és mutató úja közé vesz, s ez utóbbit feldobja mialatt a 4-t hirtelen leteszi, s most a kifogottat ujra feldobja, mit a letett 4 felvevéséért tesz. –

Igy ezek után meg[45] érkeztünk az ugy nevezett „*bikához*”. Ez két féle: egyik szerént *fogják*, másik szerént *hajtják*. Itt nálunk inkább fogással alkotnak csordát; mivel a hajtással sokkal későbbre lehet 6 ökrös, az az bikás gazda lenni.

Az első mod nagyon egyszerü: végig rakja az 5 pegyét tenyerén, s egyszerre feldobja, mit felfordított kézzel, kézfejével igyekszik felfogni; minél többet fog ki, annál jobb; de nem szükség, hogy mind az 5 fenn maradjon. Most az ott (a kézfőn) maradottakat ismét feldobja, melyeket marokkal kell kifognia; s a hányat kifogott, annyi bikája van.

Sőt még e modot is könnyebitik az ugy nevezett „*után járás*”sal, t. i. ha az illető nem tartaná elégnek a kezefejéveli || [3] kifogottakat: felkiált hogy 1–2 ig 5[?] „után” akar járni; az az feldobva az ujainlevőket[!] az asztalról a már lehullottak közül anyit kell felvenni, a hány után járni akar.

De „*elejtetté*”-t kiáltanak réá, ha nem tudna a feldobottak kifogása mellett annyit felvenni, a mennyit igért, valamint akkor is, ha keze fejével egyet sem tudna kifogni.

---

[45] Itt jegyezzük meg, hogy Dósa Lajos a *meg-* igekötőt, a *nem, hogy* és *vagy* szókat rendszerint rövidítette egy-egy sajátos jellel, betűkombinációval. Ezeket a rövidítéseket minden esetben jelzés nélkül feloldottuk.

Ha a végeredmény 3 vagy 4 5[?][46] bika, akkor a hármas vagy 4 5 kezd, s folytatja; ha mind az 5 kifogná, megint a bikához kezdene.[47]

A bika szerzés 2ik modja a hajtás nem oly könyü s nem is oly eredményező. Az asztalra szórt pegy közül egyet jobb kezébe véve, balkezével a legszélső pegytöl egy kis ujnyira bakkaraszt vet, mely alatt, mint kapu alatt kell ki hajtani egyenként a szét szorva levőket a jobb kézben levő fel-fel dobása mellett. Annyira ki kell mindegyiket hajtani, hogy az ellenfél kisúját kinyújtva a bakk araszt[!] alatt vissza ne huzhasson egyet is; mert különben elejtette, valamint || [4] akkor is, ha nem tudná mind egyiket ki hajtani. E mód szerént és egyenként szedegetheti a bikokát[!]

Az egész játékban fődolog a bikaszerzés, erre kell törekedni. A melyiknek – játék végeztével – legtöbb bikája van, az a nyertes. Vagy hogy ne legyen ily száraz a dicsőség: rendelkezése alatt áll a „botolás". Meg egyeznek pl. hogy „*játszunk 10–15 bikába, s botolunk*". Most a ki a leg hamarább öszve hajhossza[!], a meg határozott számu bikát: botól. –

Az ellenfél le teszi egyik kezét szét terjesztett újakkal az asztalra; a botoló minden uj végére egy egy pegyet tesz, s elmondja hangosan a pegyek neveit: az 1-ső „*botoló*", a 2ik „*csipő*", 3ik „*kapáló*", 4ik „*gerebjélő*" és az 5 ik a „*simitó*". Most felvéve az 1sőt feldobja, mialatt öklével jót vág a botolandó kezefejére; most a 2ikat veszi, s dobja fel, mit – jót csipve a ki terjesztett kézre – fog ki. ezután a 3ik a kapáló következik, meg veregetve körmével a már szi- || [5] szegő kezét; ezután a 4iket a gerebjélőt dobja fel, mi alatt ugyan csak dolgozik 5 körme. S ennyi kiállott szenvedés után a simitó következik, tenyerével meg czirogatja a néha egészen felkörmölt kezet.

Kik már mesterek a pegy játékban: a „*parancsolót*" is játszák. Itt meg van az ellenfél által örökké parancsolva, hogy melyiket vegye feldobónak, ki van mutatva a 2ös nél, 3-asnál a melyeket egyszerre kell fel venni, a nélkül hogy a többi meg mozduljon, mi bizonyára nem kis ügyeséget igényel.[48] –

---

[46] Dósa Lajos többször használt egy olyan jelet, ami a nyomtatott S-re emlékeztet. A szövegkörnyezetből következtetve valószínű, az utólag betoldott ötös számjegyet írta így, melyet azonban a megfelelő ragok nélkül illesztett be a mondatokba, mint ahogy az alábbi írásképen látható:

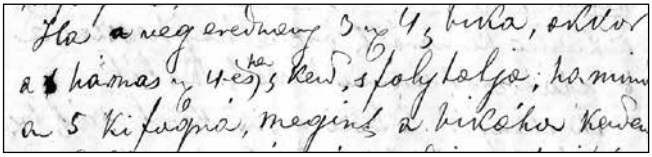

[47] Feltehetően a következőt akarta mondani a játék leírója: Ha a végeredmény 3, 4 vagy 5 bika, akkor a hármas, négyes vagy ötös kezd, s folytatja; ha mind az ötöt kifogná, megint a bikához kezdene.

[48] A játékleírás végén idegen kéz [feltehetően Szabó Sámuel] ceruzával írt bejegyzése: (*mogitáczio*)[?]

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

2. [Pocikolás] *[1121]* Sokszor 2–3 osztály öszve kap, huzakodnak, czivakodnak; az erősebb győz, de mi nem abban áll, hogy az ellenfelet kegyetlenül el mustrálja[?],[49] hanem hogy minél többet be tud húzni osztályába. Láss itt aztán dolgot! Bezárják az ajtót, s az ellenfél ajtódöngetése mellett meg kezdődik a műtét, a „*pocikolás*”. Eszre se veszik a befogottak, s már le vannak kapva || [6] 10 körmükről; mint villám fogja meg 3–4 a hánykolodó egy egy lábát, kezét. Na hallj most döngetést! Recseg a pad kegyetlenül jőve érintkezésbe a halálfelelmek közt levő igen is ki domborodott részével. Ki állva 2 műtétet elszontyorodottan huzódik társaihoz, kik 2-szeres tüzzel igyekeznek lemosni magukról a gyalázatot, mig meg szólal a csengetyü varázs hangja, s végig dörg a curián a „*hajtó*” parancs szava. –

3. [Malomkerék] *[1122]* És az eső kegyetlenül; s ez már előre felvillanyozza a sarjadékot. Alig várja, hogy szünjék egy kissé az eső, s már rohan a curia közepén végig csörgedező? ... nem ... hömpölygő? ... nem is hömpölygő, de egyszerüen, prozailag folyó „Maros”-hoz. Alig telik el 1–2 percz, már a mennyi tégla darabot, foszlányt, meg is tentudja[!] mit kapnak a curian, öszve van hordva a „Maros” partjára. A ki tanultak egy része azonnal hozzá kezd a || [7] gát kötéshez, mig a másik rész zsindelyből, vagy hogy hamarább legyen kóréból 2 lapocskát tesz öszve élükkel egymáshoz, derék szögüleg; tengelyt alkalmaz rá, ugy hogy az egész készület 2 ágas között, mint egy malom kerék foroghasson. Mig ez elkészül, addig már a gát is a maga pompájában diszlik.

Most a két ágast illő távolságban a gát felső töltésébe szúrják, s rá teszik a készűlt malom kereket. A malom kerék alatt meg nyitják egy kissé a gátot, melyen a már meg gyült viz sebesen folyva ki, gyorsan hajtja a malom kereket, mi közben általános örömrivalgásban tör ki a kis művész sereg terve sikerűltén.

4. [Órakészítés] *[1123]* Ilyenkor szokták az órát is csinálni; a viz által öszsze hordott fövenyben egyik sarkán meg fordúlva talpával egy lapot ir le a fiu s kész az óra; de hogy ki számitja-e e szerént, hogy a már forgó malom keerék[!] hanyat fordul percenként? azt nem tu-[!] || [8] tudom.

5. [Hipi! Kuzi! – csúfoló] *[1124]* Eső után a viz mit, s mit nem szokot a curiára hordani, most is – mint látom – egy nyúl fejet vagy mit hoz lefelé; de nem is én, ama 6 virgoncz is meglátta. Hirtelen ki kapja a vizből s a leg közelebbi hátához vágja. Míre általános a kiabálás: „*hipi! kuzi! hipi! kuzi*!” s az illető, kit ily szépen hangzó nevekkel tiszteltek meg csak is ugy moshatja lemagáról[!], ha hirtelen egy másikra dobja a kérdéses valamit, miáltal ez veszi át az előbbi szerepét.

6. [Csúfoló] *[1125]* Különben az efféle cadentiákban nagy mesterek a kópék; nincs oly hangzó melyre rimet ne mondjanak. De a melyeket bizonyos okokból

---

[49] A bizonytalan olvasatú *el mustrálja* szó a kéziratban:

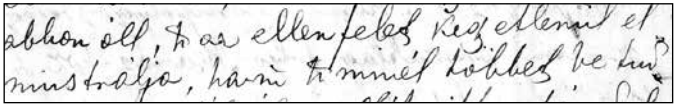

mellőznünk kell. Egyet még is meg emlithetünk: ha valaki pökdösödik, hamar elszoktatják arról: mert rákezdik: Zsidó! Zsidó! pökdösődő, kerten által szökdösődő. S annyira rá támadnak, hogy kénytelen elhagyni. – || [9]

[N° 105b]

7. *A nyilazás* *[1126]* Nagy nyilasok a tanulók; de még inkább nyilkészitők. 3–4 neme esmeretes elöttek. Egyike egy zsindely- és kifeszitett kávával sokkal esmeretesebb hogy sem az időt töltsük vele. Esmeretlenebb a másik: a nyilvessző egy zsindely hosszuságu, hegyénél ujnyi vastagságu s igy vékonyuló fenyő darab, mely egy landsa alakban végződik. Suly pontjában egy kis rézsutos bevágás van a vastagabb fél felé. A[z] elhajitó eszköz egy rövid nyelü végén boggal ellátott korbács. A landsa forma hegyét 2 ujjal meg fogva, a korbács bogját a nyilvessző vágásába akasztja a vadász sarjadék, kifeszitve hintáztatja s hirtelen a nyilveszőt elbocsátja, mely meg lehetős messziségre röpűl el.

Van egy kisebb szerü: egy arosztnyihosszuságu[!], ujnyi vastagságu fenyődarab egyik végét[50] 4 felé hasitva, s bele 4 öszve- || [10] nőtt szárny alaku papirt tesznek s kész a nyilvessző. A[z] elhajitása is egyszerü: a mutató ujat a papirral ellátott végre, a hüvelyk és nagy ujat a középre téve, és egyszerüen dobni kell; s eléggé megy; nem egy járta már meg a tanoda fedelét.

8. *Toll puska.* *[1127]* S mit nem tud játékul felhasználni az apróság. A rosz ki hányt dinnye haj adja az anyagot egyik leg kedveltebb, s egészen ártatlan játékához. A „*toll puska*" az ugy nevezett „*szöszös puska*" kisebitett alakja: annál a cső bodzafa ennél toll. annál a dugó szösz, ennél görögdinnye haj. – Ezzel inkább tudnak „*czélozni*". becsületesen meg tudják érni a korlát hasadékain át az ott elmenők arczát. – [51]

––––––––––––––––––––––––

A 6 lapból/12 oldalból álló, 17x10,7 cm méretű kézirat 1–10. oldalán szöveg van, 11. üres, a 12. oldalon Szabó Sámuel hevenyészett feljegyzésében 20 játék neve szerepel egymás alá írva, az alábbi sorrendben:

vak bika, cifra bika, Kusmaliczázni, Dörgölve gyujtás, lyukbavető, romázás[?]*, bicsakvetés (árboccal), nádibika, prücsök, csillagrugás, hol vagy komé!, hinta, Krisztus támasztás, két szék közzé ultetik, Sipot akasztják, gödörből messze felüt labdát, Szőni dobva – 11 köveccsekel[!], (Maruzsálás), Ki ki a maga mesterségét ..., repül repül.*

---

[50] A lap alján, az „*egyik végét*" alatt Szabó Sámuel ceruzás bejegyzése: „*kopja*"

[51] A leírás végén Szabó Sámuel ceruzás bejegyzése: „*Legyet.*"[!?] Alatta Darkó Ákos neve szerepel, melyet ceruzával többször áthúzott Szabó Sámuel, s alája Dósa Lajos nevét írta be.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

III. Nagy István: *Gyermek játékok* [1865]

[Nº 106] *[1865. júl] [Nagy Istvántól]*

1. *Kigyófark:* *[1128]* sorba állanak a gyermekek,[52] s egymás kezét jó szorosan megfogják. A leg keményebb az egyik végére fogodzik, s futni kezd, most jobbra, majd balra huzva a többit, mig a végső 2 vagy 3 annyira el veszti az irányt, hogy egy sebes fordulat következtében a kigyó farkától elszakadva elbukik.[53]

2. *Kuzsmalicze:* *[1129]* Meg áll egy fiú, s kalapját a földre teszi és lábával minden felé rugdosva védi azt. Most a többi rárohan, hogy a kalapot elölle el rugja. Ha ilyenkor a kalap őr valamelyiket meg éri, az teszi le kalapját, ha pedig elölle találják ki rugni, addig rugdossák „kuzsmalicze" kiáltozással, mig kiszabadithatja.

3. *Bakkfütty:* *[1130]* (4–8)[54] egy fiú lehajolva a falnak veti vállát, s a más ismét lehajolva derekán át öleli azt, mos[!] a más kettő vagy három egy másután neki iramodva a két tartó hátára ugrik, s ha az utolsó oly ügyes, hogy mig hármat tapsol fenn tartja magát, akkor az elöbbiek tartanak, ha pedig nem, akkor az ugrok.

4. *Nöstényfütyty* *[1131]*: több fiú sorba áll, s az első négy kéz lábra hajlik, most az utánna álló átugrik rajta, s egy kis távolságra az is négy kézlábra áll; a harmadik igy már kettőn ugrik át, a negyedik pedig hármon s igy tovább, mig a leg elsőn mind keresztűl ugranak, s akkor ő lesz az utolsó, s fel állva át ugrik mindeniken, s igy megy mig tetszik. || [2] [55]

5. *Párnásdi* [56]*[1132]:* (8) négy fiú háttal áll egymás felé, s lábait egymásnak feszitve szét hajlik, s kezeit térdeire téve megerősiti állását. Most a más négy rendre neki iramodva, s fejét a párnák egyikének vetve át kecskebukázik. S miután ez egy párszor meg történt a tartók ugranak a más négyen.

Szobai játékok

6. *Vallatás* *[1133]*: Két széket ugy tesznek egymás mellé, hogy a kettő között egy kis hely maradjon, s beteritik egy ágytakaróval, s a két székre két fiú űl. A két szék közti helyre egy zekét teritenek, még pedig ugy,hogy egyik vége a takaron belől van, s a más más felöl ér ki. Most a székek megi elbujik egy fiú – eltakarva az ágy teritötöl – s a közre nyujtott zekének belső végét meg fogja. Ekkor a játék

---

[52] A „gyermekek" szó fölött Szabó Sámuel fekete ceruzás bejegyzése: *ostorcsapás*, ami a játék általa ismert megnevezése.

[53] A játékleírás végén Szabó Sámuel félig ceruzával, félig tintával írt bejegyzése: *(kézzel körbe forogva is játszák)*

[54] A két szám fölött – melyek a játszók számát jelölik – Szabó Sámuel fekete ceruzás bejegyzése: *falbaugró* – vagyis a játék általa ismert megnevezése.

[55] A lap tetején, a szöveg fölött Szabó Sámuel fekete ceruzás bejegyzése: „*Láb egymásra téve átugrás két lefekvő; Átalvető.*"

[56] A játék megnevezése (Párnásdi) alatt, a margón Szabó Sámuel fekete ceruzás bejegyzése: *Bukfenc.*

ismerői egy fiút meg fognak, s mint bünöst a székek elibe állitják, hogy a két űlő kivallassa, s rá állitják a közre tett zeke kűlső végére. S mig a többi egyet s mást beszél, a szék megé bújt oly erővel rántja meg a zekét melyen a bűnös áll, hogy az az egyen sulyt elvesztve ugy hanyat bukik, hogy gyakron[!] felesem[!] játék.

7. [Vallatás 2.] *[1134]:* 2.) Vagy pedig mikor a két szék a fennebbi modon elvan rendezve, s az ágy takaróval oly ügyesen betakarva, hogy a kettő kőzti hely épen nem észre vehető, két fiú mint fennebb a két székre űl. Most egy harmadikat hivnak, hogy űlljön kőzéjők. S midőn az épen leakar űlni, ezek felugranak, s az a két szék közti helyen ágy takarostol együtt lezuhan.

8. [Vallatás 3.] *[1135]*: 3.) Vagy pedig ha valamelyik colléga a másikat meg látogatja, a házi gazda egy széket veszen, s meg kinálja vendégét, s midőn az leűlni akarva, annyira le eresz- || [3]

kedett, hogy többé fel egyenesedni nem képes, ekkor a házi úr a széket szép csendesen vissza huzza, s kedves vendége szép csendesen a földre telepedik

1., Malom. a. és 2. Nyul. b.

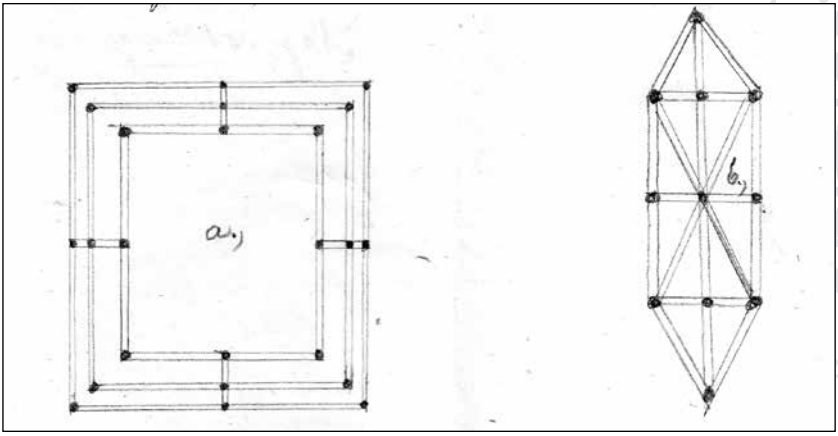

9. *Malom.* *[1136]* 9 fehér és 9 fekete koczkát kell készitení. Játsza kettő, egyik a fehér a más a fekete koczkával. Most egyik egy fehér a más egy feketét tesz a malomra, s az után rendre rakják arra törekedve, hogy három egy sorba essék, s ezt nevezik *malom*nak. Ilyenkor a malmos gazda kiveszen a másikébol egyet; kivéve ha annak malma van azt megcsonkitani nem lehet. Mikor mind ki rakják, akkor a vonalakon egyik pontról a másikra taszitják a koczkákat, s a melyik több malmot vagy kettős malmot (fűrész) csinál, a másét rendre elszedi, s az a győztes.

10. *Nyúl* *[1137]*. 3 fehér és 1 fekete koczkát veszünk, a fehér a kopokat és a fekete a nyúlat képviseli. A kopókat lerakja az egyik ját- || [4] szó egysorba, a nyúlat a más a hová tetszik odó[!] teszi. Most a három kopó a nyúlat üldözöbe veszi, s ha

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

valamelyik szegletbe ugy bekeriti, hogy a nyúlnak nincs hová mozdulnia, akkor természetesen meg van fogva.

Nagy Istvánmp

_____

A kézirat 2 lapból/4 oldalból áll. Mérete: 21,5x16,7 cm. Mind a négy oldalon írás van.

A gyűjtő aláírása után a 4. oldal üresen maradt részére Szabó Sámuel fekete ceruzával egymás alá néhány játék megnevezését jegyezte fel az alábbi sorrendben:

Székről székre, Szegedi modjára, dob helyre, Bujdosik a garas, Koczkás _____,[57] *Taps térden, árnyék a falon, Kép kivágás, Zsendelylyel labdaütés 100ig.*

IV. Jánosi Péter [cím nélküli játékleírásai]
1865. május 21.

[No 107] *[1865. júl] [Jánosi Pétertől]*

1. Mit ássz czigan? *[1138]* Játék, miszerint a gyermek csoport kiválaszt magaközül egy markos, mind a mellett ügyes mozdulatokat tenni tudót, *ülünek* nevezvén, és egy másikat ki hasonlolag erös, bátor, körmös; ez a *gunár*. Az egész gyermeksereg egy másba fogodzva a gunár után áll, mintegy véd szárnya alatt, mely szintugy lenézőleg kérdi az előtte kaparászó ülütől: mit ássz czigán?

az ülü feleli: tormát.

G. Mit csinálsz vele

Ü. Meg eszem.

G. Mivel?

Ü. Egyik pipéd labaval.

A gunár elöbb jobb lábát mutatva kérdi:

Evel?

Ü. Nem aval.

ezután bal lábát mutatja, kérdi

Evel?

Ü. Nem aval.

És igy mindeniken végig megy a kérdezéssel, mikor az utolsó mutatja bal lábát: Evel?

Ü. Aval

---

[57] A kiolvashatatlan szó a kéziratban:

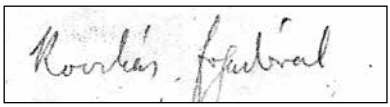

s evel a földön kaparászó rárohan a tömegre kiábálva: ülü vagyok vágok. Foly a viadal s tart, mig mind elszedi; ezután ujra kezdik a gunárból lesz ülü, az ülüből gunár, mig bele unnak. – – –

2. Kapusdi. *[1139]* A gyermekek közül kettő képez egy hid feletti kaput, a többi pedig két vezérrel lánczolatot – s igy közelednek a kapu felé; ettől nem messze megáll az egész menet. A kaput képzök egyike kérdi a vezértöl:|| [2]

Kakas isten jó napot
Réce ruca fogadja.[58]

K. Tiz-tiz ki népei vagytok?
V. Lengyel László jó királyé.
K. Az is nekünk ellenségünk
V. Miről való ellenségetek? ellenségtek
K. Minapában itt járátok
Hidunk lábát letörétek *elrontátok*
Felsem ácsolátok
V. Ácsok vagyunk ács mesterek *ácsorogunk, fenyőfából fát faragunk ingyen aranyozzuk*
Fenyöfából kifaragtuk kifaragjuk
Mind ingyen aranyoztuk. aranyozzuk
K. Hól kaptátok azt a sok ingyen aranyat?
V. Fel-fel mentünk kis Boldog asszony falvára
Kérve kértük, adva adták
Kis medenczével *tekenővel* mérték.
K. Hazudtok, mert vagy loptátok vagy oroztátok *csaltátok*
V. Isten látja mi lelkünket
Sem nem loptuk, sem nem oroztuk *csaltuk*.
Mi a kaputok váltsága?
K. Két szép arany alma [Két] *aranyos vitéz, Egy szép leány s egy arany alma.*

Ezután megindit[?] a menet, kettőt kiszakasztnak belölök, s igy folytatják, mig mind el szakasztják csak a két vezér marad. itt ujra kezdik, a kapus lesz a két vezér s folytatják, mig kedvök tartja.

3. *Bárányosdi.**[1140]* Kiválaszt a tömeg kettőt: egy *lumpot* s egy *virgonczot*, az a farkas, ez a bárány. Ezután kört képez az egész sereg szorosan összekapcsolja kezét mindenik. A körön belöl van a barany, kivül a farkas: annak szabad ki s bé járhatást eng[ed]nek, ennek || [3] pedig köteles mindenik ellent vetni. Miutan egy közulök el mondja a jel szót „künn a farkas, benn a bárány, szabad a vásár", a farkas neki rohan a körnek, ha elfogta a bárányt akár be, akár kitöröleg, a mely kettő közt átment azok közül egyik farkas, másik bárány lesz, s folytatják untig.[59]

---

[58] A jobboldali, felső indexben található kiegészítések Szabó Sámuel ceruzával írt bejegyzései. A továbbiakban is felső indexben Szabó Sámuel fekete ceruzával írt bejegyzéseit/betoldásait közöljük.

[59] A leírás végén Szabó Sámuel fekete ceruzás bejegyzése. "Szabad a vásár ... üldözi mikor már sokáig nem tudta elfogni. –"

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

4. *Tutajosok*. *[1141]* Kedves játéka a vizben lubicskálni szerető gyerköczöknek, miszerint az ég megeredt csatornai után keletkezett árkocskákon egy egy fadarabot elinditnak s kisérik azt – átsegitvén minden akadályon – mig elragadta egy sebesebb ár.

Jánosi Pétermk
1865. Maj 21.

5. *Káplárosdi*. *[1142]* Többen egy asztalkörül gyülekeznek; választnak előre egy királyt és egy káplárt; összefonnak egy zsebkendőt: ezzel a káplár üti a borsost: van két darab 4 hüvelyk hosszu fa, mindkettőnek egy-egy lapja pászol, a háta domboru: ugy hogy egymásra téve gömbölyüvé lesz. Ezt a király és káplár kivételével – mindenik bizonyos magasságból lebocsátja, ha mindkét darab hátán áll meg, hogy lapja nézzen felfelé *Király*. a lebocsátó kapja a királyi méltóságot egy borsossal; ha mindkettő lapján áll meg *Káplár*, a lebocsátó átveszi a káplárságot két borsossal; ha pedig egyik lapján, másik hátán áll meg, *felemás*: most a király a vetőnek itél tiz borsost vagy a hányat tetszik, mit a káplár ur köteles kiadni: ha történetesen vagy egyel többet üt kétszeresen kapja visza. –

J. P. mk

_____

A 2 lapból/4 oldalból álló kézirat, melynek első három oldalán írás van, a negyedik üres. A papír mérete: 21x17 cm.

V. [Nagy Domokos név, cím és keltezés nélküli kézirata] [*1865/66-os tanév]

[N° 109] *[Nagy Domokostól]*

1. *Virágosdi.* *[1161]* Játszhatják bár mennyien. Mind azáltal három főszereplő van köztük kik a játék föbb tényezői. Ezek a következők: *Kertész*, *angyal*, *ördög*. Az ezen személyeken kivül fenn maradt játékosok lesznek a virágok.

Most a kertész virágait sorba ülteti és mindnyájának külön nevet ad, tekintettel lévén azok kivánságaira is e részben. Az *ördög* és az *angyal* a névosztás ideje alatt két külön saját tetszésök szerént választott szegletben – elrejtözve várják a játék kezdetét; a melyet a kertész egy „*szabad*” kiáltással ad tudtokra. Ekkor az *angyal* jön elő és a játék kezdetét veszi ilyen képpen:

Angyal: „czinglingli”
Kertész: „Honnan jösz?”
Angyal: „Mennyországból” || [2]
Kertész: „Min állasz?”
Angyal: „Aranykövön”
Kertész: „Miért jöttél?”
Angyal: „Virágért.”
Kertész: „Miféléért?”

Ekkor az angyal meg nevez egy virágot és ha azok közül valamelyik azon virágnevet viseli: az angyal által mennyországba vitetik.

Pl. *Kertész*: „Miféléért?”

An. „Rozsáért”, a rozsa nevü gyermek felkél és követi az angyalt, ki is előbbi helyére tér vissza. Útközben mindig a czinglinglint hangoztatva. Megjegyzendő, hogy ezen egész processioját fél lábon sántikálva teszi meg. –

Ezután jön mint az angyal fél lábon az *ördög* is, kezében, mint az angyalnak egy pálcza melyel sántikálásában magát támogatja. Az *ördög* eljárása is ugyanaz egy kevés külömbséggel az elején, a melyet sajátságosságáért lássunk: || [3]

Ördög: „Pu pu pu”

Kertész: „Honnan jösz?”

Ördög: „Pokolból.”

Kertész: „Min állasz?

Ördög: „Vas villa hegyén.”

Az ezután következő kérdések és feleletek ugyan azonosok az előbbivel, s a kitaláltat ő is elviszi magával. Ez igy megy mig a virágok elfogynak. Most már az a kérdés, hogy melyik vitt a maga országába többet? Ha az angyal: akkor ő egész seregével ezt kiáltja: *pihá! pihá!* s a virágok feletti kertészkedést elfoglalja. Ha az ördög vitt többet: akkor ő egész seregével megrohanja a mennyeieket és elűzi, elfoglalván ő a virágok feletti kertészkedést. Igy ismétlődik a játék mindaddig mig a változatosságot kedvelő gyermeki kedély más kép kivánja kielégiteni szorakozási vágyát. – – || [4]

2. *Csürkèzés.* *[1162]* A játszó gyermekek számánál csak a párosságra vannak tekintettel. A midőn a játszó csoport kiválaszt két legjobb játékost a kik egymással szembe állva a *hivás* (kiválasztás) elsőségét határozzák el egymás közt. Mely által két csoport szerveződik, melyek élén a két választó, mint vezér áll. A hivás elsőségét vagy köz egyet értés utján, vagy sors által döntik el. A sors általi eldöntés a következő: A két meg bizott szembe áll és egy botot hajitt a másiknak, ez ismét vissza, a másik hasonlóképpen mind addig mig egyik a mint fél kézzel a botot kifogta fel nem szollitja a másikat a markolásra. Ez akkor fél kezével közvetlen a másik markolása felett markolja meg a botot, amaz ismét ennek, mig az egyik kiszorul t. i. nem talál a boton annyi fogni valót, hogy kezével azt meg tartva fején túl hajitsa. Mert ha talál annyit és a kísérlet sikerül, akkor a hivás elsőségét ő nyerte meg. Ellenkező esetben a másik hív elöször. || 5]

Igy megtörténvén a két csoportra oszlás, most azt határozzák el, hogy melyik csoport legyen benn és melyik künn a mi hasonló képpen vagy meg egyezés utján, vagy a fönnebb leirt botvetés szerént döntetik el. Ekkor a játék kezdödik.

A benn levők fel állitnak egy nagy követ a földbe rézsutosan, a melynek feljebb álló szélére, – a kün levők által választott legügyesebb játékos – ráteszi a labdát és ott marad a kő mellett a többieket *kisütni*. Ekkor a benn levők közül előlép egyik, – kezében lapta ütő nagyságu botot tartva, – melyet a kövön álló labdára hajitt oly távolról milyet ő czélszerünek tart. A bot által érintett labda el ugrik a kőről, az elütő pedig azon perczben meg futamodik botja után. A künn különböző irányban és távolságra osztott gyermek csoport, a legnagyobb figyelemmel

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

kiséri a labda röptét hogy azt korább a kö mellet álló kezébe jutassa, || [6] és az hamarabb erintse a bedobott labdával a követ; mint a másik befutna és a behozott bottal való köre ütés által azt sikertelenné tenné, mert csak abban az esetben lessz a benn levő *kisütve*. A mikor is, ha botját sikerült behozni, ki kell dobnia arra a helyre, honnan hozta és tehetetlen lesz mindaddig mig egy ügyesebbnek nem sikerűl azon botot is behozni s vissza helyezni a tulajdonost előbbi jogába.

Hogy ha sikerül a kő mellett levőnek a benn valokat *kisütni*: akkor a künn lévők jönnek bé és azok kimennek.

Érdekes látni, mikor többek botja künn marad és már az egész kisűlése van kilátásba; hogy, mint igyikszik[!] egy hátrább maradott ügyesebb fiu a többiek botját is behozni. Megtörténik azonban, hogy midön a künn levő botokat már összegyűjtötte és be felé szaladna vele, érkezik be éppen akkor a labda is a már felig meg || [7] megnyert[!] diadalt vég kép meg semmisitti. –

3. *Egy pár karácsoni játék.* *[1163] [családi]* [60]

Paposdi. Emlékszem, hogy ezen játékot gyermek koromban, mindig karácson szombatján, a betlehemesek elmenése és az éjféli mise bekövetkezése közti időszakban játszodtuk. –

Minden gyermeknek kell lenni egy nehány diójának, a melyel játszhassék. Össze gyülnek ekkor és a szoba közepire egy széket tesznek, erre pedig egy deszkát tesznek ugy, hogy az egyik vége a a[!] pádimentumot a másik a szék ülését éri. Most a deszka alsó végétől mintegy 6–8 hüvelyk távolságnyira egy diót (*papot*) állitnak fel, a melyet a gyermekek diojuk lehengerités által igyekesznek leütni; mind egyik a másik után hengeritnek illő rendben. || [8] A lehengeritett dió ha nem éri a papot ott marad a földön. Mind addig ott hagyják, mig egy szerencsés dió a papot leüti, melynek birtokossa a földön levő diokat azonnal mind fel szedi és tulajdona lesz. –

4. *Sorban állittás.* *[1164] [családi]*

Itt minden gyermek ad egy vagy két diot, a melyet sorba raknak. A gyermekek most rendre, mint a teke labdát diojukat be hajtják a tömeg közé, a melyből a hányat kiüt, annyit nyert el. De ha egyet sem üt ki akkor az elhajitott dio is a tömeg közé sorakozik. – || [9]

5. *Gyolcs ingem spárgám.* *[1165] [népies]*

A gyermekek sorba űlnek. Egy közüllök mosolyogva és tapsolva jár körül ezen verset mondva:

Gyolcs ingem, (spárgám) párnám
Komlos koszorúcskám.
Kinek látom mosolygását
Biró veszi szép zállogát.

---

[60] A cím és sorszám után következő, dűlt szögletes zárójelbe tett dűlt betűs minősítés Szabó Sámuel fekete ceruzás utólagos bejegyzése. A gyűjtemény további részében Szabó csaknem mindenik játékleírást minősítette egy-egy bejegyzéssel, melyeket hasonlóképpen reprodukálunk. Ezek a bejegyzések arról árulkodnak, hogy Szabó Sámuel igyekezett csoportosítani a gyermekjátékokat aszerint, hogy hol, mikor és kik játsszák.

S ha történetesen, – vagy a körül járó biró naivságától meghatva, – valamelyik elkaczagja magát: attól zállogot veszen.

Mély kutba tekinték
Kömény szálat szakaszték.
Kinek sat[61]

6. *Hová megyen nagy apó?* *[1166]*

Egy nagyobb gyermek áll elől, a kissebbek pedig utánna: mind egy más öltönye szélét fogva. Az elől álló nagyobbnak kezében egy pálcza van, melyet a földhöz ütögetve totyog mellette, mint egy vén ember. || [10] Az apró gyermekek utánna tipegve egy hangulag verselik:

Gyermekek: Hová megyen nagy apó?
N. Apó: Debrecenbe pipáért. Kolozsvárra dohányért.
Gyermekek: Vigyen el kend minket is!
N. Apó: Elviszlek ha el nem kaczagjátok magatokat.
Gyermekek: Há há há há! Háháháhá!

a gyermek sereg ekkor szét fut, a nagy apó utánna és addig űzi őket, mig sikerül mind egyiket el fogni. –

7. *Lopom pásztor szöllődet.* *[1167] [mezei]*

A gyermekek közűl egy a pásztor, a többiek mind tolvajok.

A pásztor leűl a fűbe és az előtte levő térséget mint szöllő hegyet, a rajta levő füvet mint szöllőt tekinti, a melyet ő őriz. || [11]

A gyermekek ekkor oda lopodznak és a füvet kezdik tépni, mialatt ezt éneklik:

Lopom pásztor szöllődet,
Szorongatom[?]*pincédet*[62] Ne mekkora gerezdet! mire a pásztor fel ugrik és a gyermekek (tolvajok) után szalad és a melyiket sikerül elfogni a lesz a pásztor. –

8. *Csicseri borsó vad lencse.* *[1168] [népies]*

A gyermekek körbe állnak egymás kezét megfogják és keringnek, mialatt folytonosan ezt éneklik:

Csicseri borsó vad lencse.
Fekete szemű menyecske.
Mit keres a kezembe?
Almát keres a zsebembe.

---

[61] Szabó Sámuel fekete ceruzával írt bejegyzése.

[62] Szabó Sámuel fekete ceruzával írt bejegyzése. Első szavának olvasata bizonytalan. A kéziratban így néz ki:

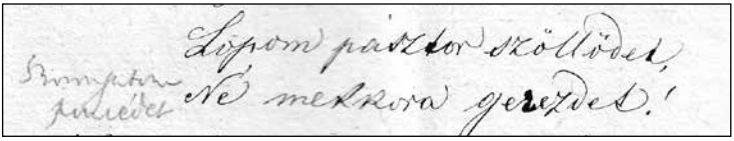

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Szedjed szedjed szegény ember Neked is jut belőle
gugg le![63]

Ennyi az egész. ||12]

9. *Vaczkorosdi.* *[1169] [iskolai]*

Egy gyermeket leültetnek a földre, egy pedig melléje áll és kiáltja? „Ide a jó vaczkorra". Mire a körül állok a legnagyobb iparkodással igyekeznek megütni a földön ülő gyermeket. A vaczkort örző pedig mindent elkövet, hogy ne sértsék meg a felügyelete alatt levőt, ezért: forog körüllötte sebesen és rug minden felé. Ha már az őrző, – vagy egy a vaczkort meg ütni akaró gyermeket, – megrug: akkor az lesz a vaczkor és a régi vaczkor az őrző. Az elöbbi örző pedig a játékosok közé keveredik. || [13]

10. *Tüzet viszek nem látjátok*. *[1170] [népies]*

A gyermekek körbe állnak, egy más kezét megfogva. Egy közüllök egy befonott zsebkendővel, a többiek háta megett kereken futkos ezt énekelve:

Tüzet viszek, nem látjátok,
Ha látjátok se mondjátok!

Addig futkos a míg egynek háta mögé a földre észre vétlenül lebocsátja zsebkendőjét, a mit az ha észre veszen azonnal felkapja és utánna szaladva folytonosan üti addig mig a veretett fél a verő üres helyére érkezik és oda be áll. Minden esetben ő hordja a tüzet a kinek háta mögé levetik, mert ha nem találja észre venni, a másik ki levetette háta mögé a befonott zsebkendőt futva kétszer megkerüli a kört és ezt helyéről kiveti, megszabadulván azon büntetéstől, hogy a másik meg zsupárolja. – – || [14]

11. *Figyelmet érdemel.* *[1171] [Iskolai]*

Egy gyermek krétával kezében figyelmezteti a társát, vagy a társaságot, hogy egy vers elmondása alatt ő éppen huszon két vonalat fog húzni a nélkül, hogy egyet is hibázna. Ekkor kezdi a verset mondani és a szótagokat elszaggatva egymástól – minden szakaszban egyet húz a krétával ilyen formán:

| | | | | |
fát vágok fát fái mogyo rót
| | | | | |
régi roko tyát aki velem vers
| | | | |
én is aval vers, fogad junk egy
| | | | |
kupa borba huszon kettő lesz.

———————————————————————————

A 8 lapból/16 oldalból álló füzet 1–14. oldalán írás van, a 15–16. oldal üres. A füzet mérete: 22x13,8 cm.

---

[63] Szabó Sámuel fekete ceruzás bejegyzése: a vers utolsó két sorának általa ismert változata.

VI. Ferenczi Zoltán: *Játékok leirása*

[*1873/74-es tanév]

[Ferenczi Zoltán]

1. ***Kukkos vagy részes büdű***.[64] Egyik legkedvesebb labda játék. Az eljárás a következő: összeállanak párosan a játszók s kettő rendesen vagy a legerősebb s legjobb játszó vagy a leggyengébb választ, mely következőleg megy: botot vetnek egymáshoz s azután kezeikkel folyton egymás felett fogják meg a botot s melyik keze a bot végére feljül esik, de ugy hogy annyit fogjon belőle, hogy fején keresztül tudja hajtani, a játék kezdetén az lesz *künn* és választ először egyet a játszók közül. Azután a másik választ, ki a játék kezdetén benn lesz; s azután ismét a künnlevő választ még egyet s utána ismét a bennlévő s igy tovább. Azután kik künn vannak szerte oszlanak, kivéve egyet ki bennmarad s ez „adja" a lapdát a bennlévőknek. Ezek aztán elkezdve rendesen a választón 3–3-at ütnek azon sorban, melyben választattak s ha a künnlévők e „kukkok" közűl kifognak vagy egyet, akkor „egy lesz a rész" s ez így mind addig foly mig meghatározott számu részt tesznek a künnlévők, mi rendesen annyi szokott lenni, mennyi a játszók száma egyik félen. Ha ezen részeket a künnlevők „letették", ők mennek bé s kik benn voltak azok mennek ki, megjegyezvén, hogy az utolsó rész letevésekor kinn maradt el az ütés, mert mikor ismét béjutnak az folytatja az ütést vagy kezdődik a rész ismét elől.

2. *A disznó.* Talán a legtöbb elevenséggel biró lapda játék, egyben || [2] sincs annyi nevetés, ujongás, egyszóval elevenség mint ebben. A játék folyama a következő: hosszu lapda botokat vesznek elé s meglehetős nagy körbe, a szerint mint több vagy kevesebb játszó van, egygyel kevesebb lyukat vájnak, mint a hányan játszodnak s egy sokkal nagyobbat pd [pedig] a kör közepére s ez a „város háza". A körbe vájt lyukakba belédugják botjaik végét s várják mig a „*disznó pásztor*" a disznót a város háza felé törekszik béhajtani. Most a bennlévők botjaikkal törekednek a disznót elütni, nehogy a disznó a városházára béjuthasson, s ha a disznó pásztor ez alkalommal valakinek lyukába belédugja botját, az megy ki s lesz disznó pásztor. Ha pedig a disznopásztornak sikerűl a disznót a városházára behajtani, akkor „lyukcsere" lesz, mely alkalommal a disznó pásztor törekszik lyukat kapni s ekkor kinek a lyukcsere végén nem [maradt] lyuka, az lesz disznópásztor.

3. *A.B.C.* Az abc-nek két neme van a „*fogó*" és „*futó*" abc. A *fogó abc* menete a következő: elnevezik magokat a játszok az abc betüinek rendje szerint s ezután egyik feldobja a labdát a fedélre s „*szólit*" egyet, b-t vagy c-t, s ha a szólitott nem fogja ki, akkor „egy lesz a hibája" s azután szólit mást s igy ha valamelyik meg-

---

[64] Játékleírásaiban Ferenczi Zoltán gyakran rövidíti a *meg-* igekötőt és a *vagy* szót. Másolatunkban a rövidítéseket minden külön jelzés nélkül feloldottuk.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

határozott (pl 3–4–5 sat) hibát csinál, akkor „*kihal*” s ez mind addig foly mig vagy mind, vagy egyet kivéve mind „kihalnak”, ha mind kihalnak, akkor újból kezdődik a játék, de ha valaki fennmarad, akkor az a többieket „megbütüli”, mi abból áll, hogy meghatározott (pl 10 lépés) távolról rendre mindegyikre annyit üt a lapdával, mennyibe a kihalás volt megálla- || [3] pítva; de ha vagyegyszer nem talál, akkor az, kit nem talált meg „visszaadja”.

A *futó abc* menete épen ilyen csak abban különbözik, hogy ha valamelyik „szólit” akkor mindnyájan szertefutnak, mert ha a szólitott nem fogja ki a lapdát akkor az elfutottak valamelyike után hajtja a lapdát s csak azon esetben marad rajta a hiba ha nem találja meg, de [ha] megtalálja akkor róla arra száll a hiba kit megütött s a következőt az szólitja.

4. *A bicskozás*. Felütnek tiszta sima helyre egy kis fát a földbe s ez a „pap”, innen, mint központból annyi egyenlő hosszuságu sugárt vonnak, mennyi a játszók száma, s azok végére ismét rövid fácskákat dugnak, mi ilyen formán néz ki.

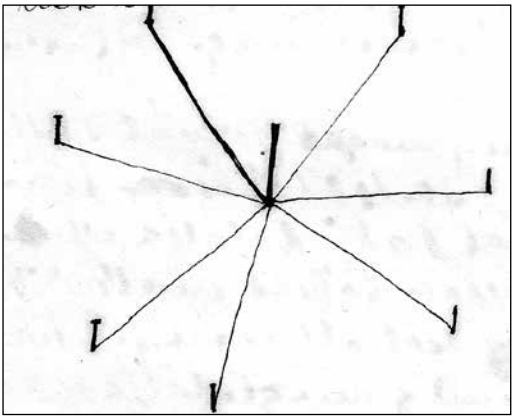

Ekkor elévesznek egy bicskot s az egyik oldalát elnevezik „jár”-nak, másikat „nem jár”-nak. Valamelyik elkezdi a játékot; fellöki a bicskot s ha az a „nem jár” oldalára esik, akkor a szomszédjának, ki ugyanezt teszi; de ha a „jár” oldalára esett a bicsok, akkor élivel lefelé bévág-|| [4] ja a földbe s a mennyire bément megjegyzi s reáméri saját vonalára a központ felé s a végire dugott kis fácskát annyival közelebb dugja a központhoz (a „paphoz”); de ha a bicsok a földbeütéskor háromszor egymás után kiszökik, akkor „leteszi” azaz szomszédjának adja; de ha ez nem történik meg akkor a fennebb leirt miveletet ismétli mindaddig mig „letesz” azaz a bicsok fellökésekor a „nem jár” oldalára esik s ekkor szomszédjának nyujtja ki ugyanezt teszi. A nyertes a játékban az lesz, ki igy leghamarább eléri a papot. A ki igy háromszor lesz nyertes, akkor a vesztesek egyikével kiszedeti a

fácskákat s kezeit békötve[65], elvezeti tetszése szerinti helyre s ott elszoratja vele a fácskákat, mire visszavezeti a játék helyére s kioldván szemeit elküldi, hogy a fácskákat keresse meg. Ezt ismétli a nyertes mindenik vesztessel.

5. *Királyosdi*. felütnek egy magas poznát s attól a játszók elállnak sorba mintegy 30–40 lépés távolságra s rendre hajgálják botjaikat s a ki találja az katonai fokozatok szerint folyton főlebb emelkedik egész a királyságig, hová csak akkor jut fel, ha háromszor egymás után mindig megtalálja a poznát. Inkább csak falun vagy ott játszodják, hol erre megkivántató terület van.

6. *A béka*. Gymnasticai mulatság, mit rendesen egy erősebb s egy gyengébb csinál. Szemközt fordulva a gyengébb kezeit felteszi a másik vállára s felugorva || [5] lábait dereka körül övezi s hátra hajolva a másik lábai közt kihajlik s megfogja a csizmája sarkát. Akkor ez négy kézláb fekszik s ugrál.

7. [Nyilazás]. Ritkább nyilazási mód az ugynevezett „*nád nyil*”. T. i. elévesznek két, egy vékonyabb és vastagabb üres nádat ugy 2 láb hosszuságut s a vastagabb egyik végére olyan lyugat[!] vágnak mint a fűzfa tilinkónál. A nyilazás következőleg megy: megfogja az ember jobb kezével a vastagabb nád ellenkező végét, mint a melyre a lyukat vágta s a vékonyabb nád egyik végét a nád végén lévő lyukba dugja, másik végét balkezébe tartja meg. Ilyen állásban azután a vastagabbal, melyet jobb kezében tart, elhajtja a másikat a végén levő támaszpontjából, mely igy nyilsebességgel fog elrepülni.

Az orák alatti nyilazás egyik modja a következő: hozzá köti valaki mutató és hüvelyk ujjához egy gumi elasticum két végét s azután egy darab összefacsart papirt kettőbe hajtva vagy mi még jobb, egy villa alaku fácskát belé akasztva s kihuzva, elpattintja.

8. *A malom*. Összefogoznak négyen, más négy pedig ezeknek vállára feláll s szintén összefogózik. Ekkor a négy alsó elkezd forogni s velök együtt természetesen a négy felső is, és ki a 4 felső közül leghamarább leesik elpáholják.

9–13. [Észfejlesztő feladványok]

Szokásosak némely észfejlesztő feladványok is. || [6] pl.

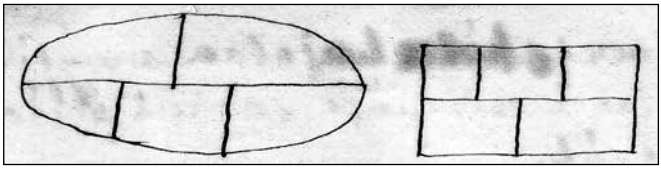

[65] *kezeit békötve* – A játékleírás további részéből az derül ki, hogy nem a kezeit, hanem a szemét köti be a nyertes játékos a vesztesnek.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

ilyen alakokat felrajzolnak a táblára s háromszori kézfelemeléssel le kell törölni. Vagy pedig ezen alakot egybe megcsinálni, a nélkül, hogy az illető t. i. felemelné kezét.

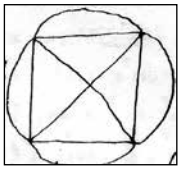

Vagy kérdés, négy istálóba hogy lehet elhelyezni 5 lovat, de ugy hogy mindenikbe csak egy essék? Felelet így:

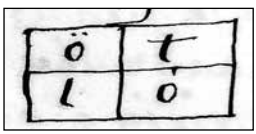

Hanem szokásosabb ily játék az akasztófa, áll két párhuzamos vonalból, melyeket más két hasonlólag párhuzamos metsz ilyen formán:

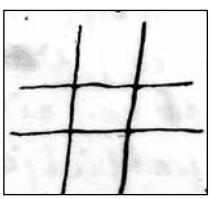

Itt eléáll 9 köz, ekkor egyik valamelyikbe egy felvett jegyet (betü, szám) ir s utána ugyanezt teszi a másik is s mikor valamelyiknek már 3 jegye van s a negyediket huzza, akkor egyet törölni kell, s ez mind addig foly, mig valamelyik ki tudja vinni, hogy három jegye essék egy sorba, s akkor azokat egy vonással keresztül huzza, jelezve, hogy a másik fel van akasztva:

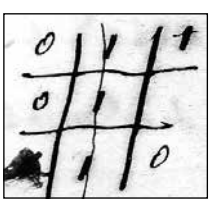

|| [7]

Kérdés, hogy lehet elhelyezni ugyanezen alakba a 9 számjegyet ugy, hogy minden rend s keresztbe véve is összeadva 15-öt tegyen?

Felelet:

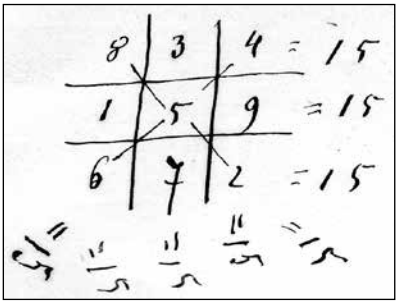

A kézirat 4 lapból/8 számozatlan oldalból áll, első hét oldalán írás van, a nyolcadik üres. A papír mérete: 21x17,2 cm.

VII. Harmath Béla: *Az iskolában dívó játékok leirásának gyüjteményéhez*

[*1873/74-es tanév]

Harmath Béla

1. *Szamár, szamár, ki van rajtad?*

A játszó társaság közűl egyik egy ágyra lebujik s lepedővel, paplannal, vagy bármi nemü ruhadarabbal fejét betakarják s az igazság ellenörzése végett, egyik a takarót jól szemeihez nyomja, hogy ne csak ne lásson, de még a szemei is káprázzanak. Erre egyik a hátára ugrik s a többiek közűl egyik ezt kiáltja: „Szamár, szamár, ki van rajtad?” Ekkor amaz mond egy nevet, s ha kitalálta, felkél s a másik bujik le, ha pedig nem ismét lebujik, mig kitalálja. S igy foly a játék tovább.

2. *Schuster.*

Egy fal körűl áll bizonyos távólságra a játszótársaság, s egyik tagja közel lép a falhoz. Most egy jó kemény labdát üt a falhoz, melyet a társaság kifogni igyekszik. Ha az ilyenkor rendesen elöállani szokott tolongás daczá- || [2] [ra] valamelyik kifogja, az bütűl egyet a bent állóra. Ha találja az illetőt, az ujból üt a falra, ha nem, akkor helyet cserélnek. Legbajosabb itt labdát kifogni, lökdösödés és pofozodás miatt, mely semmi csoportos játékoktól nem szokott elmaradni. Ha valakinek kezéből a labda kiesik, vagy csak bármily kicsit érintse kezét is beáll. S igy foly ez tovább.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

_____

A 2 lapból/4 oldalból álló kéziratnak az első-második oldalán van a két játékleírás, a harmadik üres, a negyedik oldalon a gyűjtő autográf feljegyzése látható: „Harmath Béla gyűjtése". A papír mérete: 21x17 cm.

VIII. Berényi János: *Gyermek játékok*
1874. október 3.

Szabadban

1. *Tolvajosdi.* A játszó társaság egybe ül, választ saját kebeleből egy birót, egy börtönőrt s nehány pandurt (csendőr), a többiek lesznek a tolvajok. A tolvajok szétfutnak, elbujnak; most keresésökre megindulnak a pandurok s ha valamelyiket elfoghatják a biró elébe viszik, ki megtartva a törvényes módot, kivallatja. Ilyenkor az a legügyesebb, ki legnagyobbat tud mondani a tolvajok közül, lopási s rablási tényeket. Most a biró elitéli vagy fogságra vagy nehány vesszőütésre, mit egyik pandur hajt végre. –

2. *Bocsozás*. Elkészül a földön a 2–4 láb átmérőjü vár, melyet egy fával karczolnak a földre. Egyik játékos benn van, kezében egy rövid pálcza. Most másik kezével feldob a levegőbe egy kis fácskát s azt pálczájával igyekszik minél || [2] messzebb elütni. Ha a künn levő az elütött fát kikapja akkor ő lesz benn, ha pedig kinem[!] kaphatta akkor a várba törekszik hajitani, mit a benn levő pálczájával ellenőriz, azt elütni akarva, mi ha sikerült, akkor egy bizonyos számot mond igy: én kérek p. o. 4-et, jelentve e szám azt, hogy hányszor fér le az ütőpálcza hosszában a vár széle és a fácska közé. Ha a kért szám ki nem telik, vagy a künn levő a fácskát éppen a várba vagy ahoz oly közel dobta, hogy a kettő közé az ütő pálcza egyszer sem fér le, akkor a benn levő megy ki. Megjegyzendő még az, mikor a benn levő a feldobott fácskát nem tudja elütni, akkor azt a künn levő annyiszor rugja meg a várfelé, a hányszor sikertelenül ütött hozzá pálczájával a benn levő. Ugyanez áll, mikor nem egyenesen üti el a fácskát, ekkor a künn levő kiáltja: „csavaros rugás", s ha a visszarugáskor a váron tul megy a fácska, a másikat kitette. Igy foly a játék egy ideig, mig valamelyik a fentemlitett méréssel egy előre kikötött számot el nem ér; mostkövetkezik[!] a botolás; t. i. a nyertes a fácskát jó messzire elüti, a melyhez a másik a vártól fogva féllábon sántikál s a fácskát ugyancsak féllábon visszahozza, ha || [3] a vesztes lábát utközben leteszi, ráütnek a pálczával. E játék neve hihetőleg onnan származik, hogy ha az ütő pálcza a vár és az elütött fácska közé 10-szer fér le, ez egy „*medvét*" tesz, ha ennél kevesebbszer annyi „*bocsot*" hányszor le fér.

3. *„Macska, ki fán nincs"* kiáltás hangzik valamelyik gyermek ajkáról, mire mindenik farakásra, hidra, küszöbre, szóval fára szalad, s ki legkésőbbre maradt az a macska, a többiek az egerek. Ezek a fáról egyenként leszállva ingerkednek amazzal; de ez ingerkedés végre is torkán forr valamelyiknek, mert a tü-

relmét vesztett kandur utánok iramodik s ha valamelyiket nyakon csiphette fára menekülés előtt, az lesz a macska.

4. Nőstényfitty. Négy játékos közül kettő a földön szembe ül, kik lábukat minél szélesebbre szétterjesztik; ez az *egyes*; azután az egyik lábát sarkánál a másik játékos lába ujjára teszi igy alakul a *kettős*, három lábat téve egymásra az előbbeni mód szerint lesz a *hármas*, azután a *négyes*. A más két játékos pedig bizonyos távolságról || [4] egyenként fut, s a lent ülők egymásra tett lábbain[!] átugrik, megtartván az irt alakzatok sor rendjét. Ügyelni kell itt arra, hogy az átugrónak még ruhája se érintse a „tartók" lábát, különben ők rakják fel amozókat[!], vagy mint mondani szokták „ők tartanak".

5. *Ki a várból!* A földön egy nagy kört készitnek, s ebben vagy mi még jobb egy magasabb helyen vannak a vár őrök, élükön a parancsnokkal. A künn levő ostromlók igyekeznek a várba betörni, az őrök védik azt s igy egy kis összecsapás támad, melyben legszerencsétlenebb sorsa van a ruhának. De ha a várat bevenni sikerült, az igy foglyul esetteket megbüntetik.

6. *Gyepüfonás* A játszók egymás kezét megfogva egy hosszu sort képeznek. A szélsők közül egyik meg áll, a másik az egész sort átvezeti rendre mindenik karja alatt s igy kész a gyepü. Most a két szélső derekasan neki fog s a sort ellenkező irányban huzván törekszik elszakítani; midőn ez sikerült, ki eleresztette a másik kezét, azt az egész játszó sereg meg tapsolja, t. i. tapsol feje felett s olykor egyik tenyerét eltévesztve a sok kéz között a fejére is [üt]. || [5]

7. *Madarasdi* A kis játékosok mindenike sárból, szénából, füből fészket rak, belé téve sárból csinált tojást vagy madárfiókákat, s igy eldugja; mi alatt a madarász huny. A kiáltott „szabad" szóra elindul, felkeresi a fészkeket; ha mindenikét feltalálta, a jövő játékban az lesz a madarász, kié a legelőször megtalált fészek volt. Ha pedig valamelyikfiokái[!] jól elrejtve a feltalálástól, megmenekültek, azokat elrepiti. Ilyenkor csak az előbbi lesz a madarász, mindaddig, mig minden fészket megtalált.

8. *Bába* (lapdajáték) Egy boton mindenik játszó kezét egymás felébe rakja s kié legfelül leend, az a bába. Van egy czél pont, melyet „büdünek" hivnak. A bába mindenik előtt sorba feldobja a labdát a levegőbe, s ha az botjával hozzáütött akár talált akár nem, azonnal futnia kell a büdübe, s onnan a következő játékos ütésén vissza. Ha a bába futás közben a lapdával megüti, az neki leend segitségére. Hasonlóképp künn van az is ki a büdüben rekedt, vagy kinek ütését kikapták. Kit utóljára tesznek ki, az lesz a jövő játékban bába. || [6]

9. *Diósdi* 2–4 játékos van. A földre egyenes vonalat huznak, ezzel párhuzamosan 4–8 hüvelyknyire egy másikot. Most minden játékos egyik vonalra egyenlő mennyiségű diót rak sorba egy máshoz minél közelebb, ezek közül a bal felőlit elnevezik „papnak[”], a mellette levőt „birósnak[”]. Ekkor a játszók sorban egy más diót hengeritenek a sor felé, s ha ez a sorból valamelyik diót kiüti tul a másik vonalon, ugy a kiütött diótól jobbra eső rész, mind a hajitóé. De ha a kiütött dió nem ment túl a vonalon, ugy semmit sem nyert. Mikor a nyerés által nagyon elapadt a letett diók száma, ismét tesznek le.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Szobában.

10. *Virágosdi.* Egygyel kevesebb szék van mint játszó. A választott kertész mindeniknek egy-egy virágnevet ad; most akinek helye nincs megmondja nevét s kér egy más virágot, kinek azonnal fel kell állni s ha képes más helyre ülni, miután tetszése szerint más is helyet cserélhet. P. o. én || [7] vagyok a viola, nekem kell a rezeda vagy a kertész, mire a szólitott feláll s más helyre igyekszik. Ha a kertész kivánja az egész kertet, mindenkinek helyet kell cserélni.

11. *Gyürüsdi*. Egy gyürüt hosszu s két végén összekötött fonalra huzunk, a melyet a játszók körül állanak s a gyürüt a fonalon jobbra balra lökdösik. Egy a középen áll, s igyekszik a gyürüt valamelyiknél megfogni, mi alatt a játszók e verset mondogatják:

Ez a gyürü bujdosik,
Kézről kézre adatik;
Óh mi jól és mily szépen
Áll a les a középen.

Ha a középen levőnek sikerült a gyürüt valamelyiknél megfogni, az áll középre.

12. *Szembekötősdi* Egynek szemét egy zsebkendővel szorosan bekötik s hogy biztosabban tudják, vajjon nem lát-e, egy játszó tenyerébe köp, s másik keze élével beleütve az szétlocscsan, mikor kérdi a hunyó- || [8]tól: igy locscsanjon ki a szemed, ha látsz? A hunyónak „ugy" feleletére a játékosok némileg biztositva érezvén magokat a szoba különböző szegleteiben el kezdik mondogatni:

Itt is törik a diót,
Amott is a mogyorót!

A hunyó a hang után indulva gyakran megragadja a szék karját, vagy kaparja le a falról a meszet, mert a hangot adó gonosznak csak hült helyét találja; ki már a szoba más szegletében hahotázik, szerencsésen menekülvén el a hunyó előre nyujtott karja alatt. De ha végre még is sikerül valakit megfogni, annak kötik be a szemét, hadd tapogasson.

összeirta
Berényi János MP
Kolozsvárt 874 Oct. 3án

A cérnával összefűzött füzet 4 lapból/8 oldalból áll, mind a nyolc oldalon írás van. A papír mérete: 21,3x17,2 cm.

IX. Szász Izsák: *Játékok*

[1874. november 22.]

[1874. nov. 22]
[Szász Izsák]

[2. oldal üres] ||

[3. oldal]
1. ***Város***: A játszodni akarók kiválasztják maguk közül a két legjobb játszót, kiket megbiznak a szedéssel. „Adjad és vegyed" – szavakkal megkezdődik a szedés. A mikor a játszodni akarókat mind *felvették*, huznak egy várat. Most meg az a kérdés merül fel: 1Kia[?] álljon bé a várba? *Rendesen* a sors szokott dőnteni. Elé vesznek egy botot (pálczát), melyen kezeiket a szedők egymásra rakják, – most kezdi az alsó s felűl teszi a kezit, – s tovább a más; melyiknek keze felül lesz – a marad a vár fokán – a másik társaival a várba áll. – Megtőrténik, hogy így a pálczán rakáskor csak egy kis hely marad felűl, – ilyenkor az alsó, – hogy be ne álljon – igyekszik megfogni markával felűl az üressen maradt helyet, – s ha fején keresztül tudja dobni (vetni) – ő a győsztes. Ilyen alkalommal a gyöztesnek látszók, – nagy figyelemmel kisérik (gyakran lármával) a győztesnek lenni akarót. – || [4]

Eldöntőül használják még a pénzt, – gombot vagy más egyéb tárgyat. Rendesen pénzt vagy fületlen gombot. Előre ki választja a két szedő, hogy melyik félé legyen az irás vagy példa (irás, sas, sima vagy nem az) A választás után feldobják a levegőbe a pénzt vagy gombot, s melyik fél kiválasztott jegye felűl esik, a marad a vár fokán. Ha nem esik egészen lapjára a fel dobott tárgy, uj dobás szokott történni. Ilyenkor mondja, kinek jegye előbb felül volt: „Ki hozza az Isten az igazat![”] Megtőrténik az is, hogy mielőtt szednének, határozzák meg: ki álljon be a várba. – Ilyenkor rendesen van még egy kitünő játékos: s ezt a melyik fél elveszi, a szokott beállani a várba.

Ha már el lett dőntve, kik áljanak be: a vár fokon levők egymásnak dobják a labdát s mikor mindenik kezében volt; kezdődik a várban levők, ostromlása. Ki a várban levőkre dob s nėm[!] ér vagy suról, a várbeliek ezen kiáltására: „Szálj le! félben hagyjad a || [5] játékot[”]; Ha pedig ért, akkor a várbeliek igyekszenek a vár fokárol futók közűl valamelyiket megdobni, mi ha nem sikerűl a megdobott üt ki a várból. Ellenkező esetben a másik. Ez igy megy addig, mig kettő marad a vár fokon, ekkor kezdődik a *rostálás*. Mi abban áll, hogy a vár fokon levők egymásnak gyorsan dobják a labdát, mialatt kerülik a várat, olykor olykor ugytesznek[!] mintha dobni akarnának az az ijesztegetik a várban levőket. Gyönyörüség ilyenkor nézni a várban ugrándozokat, s halgatni nevetéseiket a váron kivűl heverőknek.

S végre mikor egy marad a várfokon kezdődik a hohérolása a várban lévőknek. A hohér, ha az egészet megtudja dobni – vissza fizetést nem kapva – ujból a régiek maradnak a várban. Ellenkező esetben a vár fokán levők.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Mindez csak akkor szokott megtörténni ha a várban lévők nagyon jó ugrok, vagy dobok. Mert megesik, hogy a várfokán levők egy pár || [4] pár[!] kivételével mind fenn vannak mig a várbeliek el hulltak. Ilyenkor szokott szaparodni[!] az év száma a vár belieknek.

2. ***A váras-hohéros***. A játszodni akarók huznak egy várat. Mindnyájan kiállnak a vár fokára s dobják egymásnak a labdát, minek czélja az, hogy valamelyik ejtse el, s következése a várba állás. Ha hosszasan senki sem ejti el, dobják egymásnak mérgesen, vagy csalogatják egymást; mikor mindenki nagyon is résen áll. A csalogatás abban áll, hogy a kinél a labda van megszollitja egyik társát, hogy fogja meg a labdát. A megszollított jó hiszemüleg várja, sőt ugy látszik dobja is már, – de mennyire megvan csalatva, midőn látja, hogy egy másik társa kapkod a labda után, mi neki hirtelen gyorsan dobatott. || [7] A melyik elejti a labdát, – a beáll a *várba*, és igyekszik beszedni maga mellé a várfokán levőket. Mit mind anyiszor megtesz, valahányszor őt nem érik, vagy ha érték, sikerül neki is a futok közzül valamelyiket megdobni.

Végre midőn csak egy maradt a várfokán, kezdődik a hohérolás. A hohér mindaddig folytatja mesterségét, mig le nem szedi a várban levőket; mit ha meg tett, ujból kezdi mesterségét. Ha a várban levők közzül nem ért egyet se; vagy ha ért is, de vissza is kapta, ő fog a várba beállani, hohér szerepét a szedő szerepével cserélve fel.

3. ***Hohérosdi***. Huznak egy várat. Egy a játszók közül, mindig a legjobb játékos rendesen, vállalkozik, hogy || [8] ő a várba befog[!] állani. A többiek, miután a labda kézről kézre eljárt, igyekeznek az önként válalkozót megdobni. Mi ha nem sikerül, a fog beállani a ki hozzá dobott; ha pedig érte, mind nyájan futásnak erednek s igyekszenek, nehogy valamelyiket a várban levő megdobja. Ha valakit a labda történetesen talált, az áll be a várba; a benn levő pedig kiáll a vár fokára s igy foly a játék tovább, mindig csak egy lévén a várban.

4. ***Lóvasdi***. A játszodni akarók páronként őszve ösze állnak – ügyelve arra, hogy minden pár találjon (corpore) egy mással. Most az egyiknek minden párból lová kell lenni. Az már a kérdés, hogy melyik legyen? Rendesen itt is, mind[!] a „város"nál sors utján || [9] tudják meg pálczával, – vagy valamely más, – az ilyen alkalomkor használni szokott tárgygyal. Miután megtörtént a sors vetés, mindenki felül lovára; s most az egyik kinek a labda kezében van megnyitja a játékot – dobva azt; a lovas társai valamelyikének, – s ez viszont tovább. Ha a labdát elejti valamelyik, mit szánszándékkal[!] is megszokott tenni. – ha hosszasan el nem ejtik, – leugrálnak lóvaikrúl s igyekszenek töllük bizonyos távolságra futni; a lóvak sietnek a felkapott labdával gazdáik közül valamelyiket megdobni. – Mi ha sikerült a lóvak lovassá, s a lóvagok lóvá változnak – s foly a játék tovább. –

5. ***Hol vagy komé*** (kónye). Két egyenlő test alkatu vállalkozik rendesen ezen játékra. A játékosok elő- || [10] veszik törülköző kendőiket, s azok végeire meglehetős nagyságu bogot (gőcs) kőtnek. Most elő huznak egy ládát, rendesen olyat, melynek mint[!] két végén fogó van; s azt a szoba közepére helyezik. – Ezeket végezve beköteti mindkét játszó szemeit; a mi megtörténvén – megfogják a láda végin való fogókat. Erre az egyik megkezdi a játékot ezen szavakkal „hol vagy

komé” „Itt vagyok” felel a kérdezett. Mire össze font kendőjével hozzá űt a kérdő. A megszollitott igyekszik az ütést kikerülni, miért is a láda oldala mellé buvik, vagy bizonyos távolságra vonja magát a ládátúl; miket csak is azon feltétel alatt tehet; ha a láda fogóját nem ereszti el.

Akár sikerűlt az ütése akár nem a megszólitonak, teendőit végezve hirtelen lebuvik a láda mellé. || [11] Ekkor a másik kérdi: „hol vagy kóme” „itt vagyokkal” felel a kérdett. Erre a kérdő oda sujt kendőjével, honnan a hang jőtt. – végezve ezt lebuvik a láda mellé. – Igy foly tovább a játék; rendre kérdezik és ütik vagy legalább ütni akarják egymást, – a körül állók nagy hahotai (nevetesei) közt. –

––––––––––––––––––––

A 8 lapból/16 oldalból álló kézirat – cérnával összefűzött füzet –, első oldalán Szabó Sámuel két feljegyzése található, a második oldal üres, a 3–11. oldalon vannak a játékleírások, a 12–16. oldal üres. A füzet mérete: 21,1x17 cm.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Date etnografice și de folclor în moștenirea recent descoperită a lui Sámuel Szabó

Până în noiembrie 2021 atât literatura de specialitate, cât și descendenții profesorului Sámuel Szabó (1829–1905) au susținut cu convingere că moștenirea lui de folclor literar a fost distrusă în timpul celui de al Doilea Război Mondial, respectiv în anii confuzi de după război. Spre surpriza tuturor, în urma demolării unor acareturi, în toamna anului 2021 a fost găsită o parte din actele, manuscrisele și corespondența lui Sámuel Szabó, printre care s-au păstrat și unele culegeri etnografice și de folclor ale elevilor săi din Târgu-Mureș și Cluj. Din culegerile elevilor târgumureșeni au fost regăsite cinci manuscrise inedite care conțin 52 de jocuri de copii din anii 1865–1866. Materialul adunat de elevii clujeni este mult mai bogat atât sub aspect cantitativ, cât și în privința varietății speciilor de folclor: în timpul celor trei ani școlari dintre 1873–1876 elevii din trei clase liceale au adunat peste 1300 de proverbe și zicătoare, 20 de basme populare, 70 de cântece, 9 balade, 156 de strigături și 32 de jocuri de copii. Lucrarea de față se restrânge doar la prezentarea jocurilor de copii adunate de elevii târgumureșeni și clujeni, publicând totodată în copie fidelă toate cele 84 de descrieri ale jocurilor de copii.

Ethnographic and Folklore Data in the Recently Discovered Archive of Sámuel Szabó

Until November 2021 the ethnographic discipline as well as the descendants of Sámuel Szabó (1829–1905) had been convinced that his folklore manuscripts were destroyed during WWII or in the confusing years after it. It was a huge surprise when in November 2021, with the demolition of some outbuildings some material was brought to light: documents, correspondence, a part of the folklore collection of his pupils from Târgu Mureș and Cluj. From the collection of the pupils of Târgu Mureș the manuscripts of five of them were discovered, including the description of 52 children's play from 1865–1866. The material from Cluj is even richer regarding quantity as well as the variety of folklore genre: during the school years from 1873 to 1876 the pupils of three different classes collected more than 1300 proverbs, 20 folk tales, 70 folk songs, 9 folk ballads, 156 shouting and 32 children's plays. The present paper undertook the presentation of one single genre: it describes the collections of the children's plays, but it also publishes the related complete manuscripts to the letter.

Képek

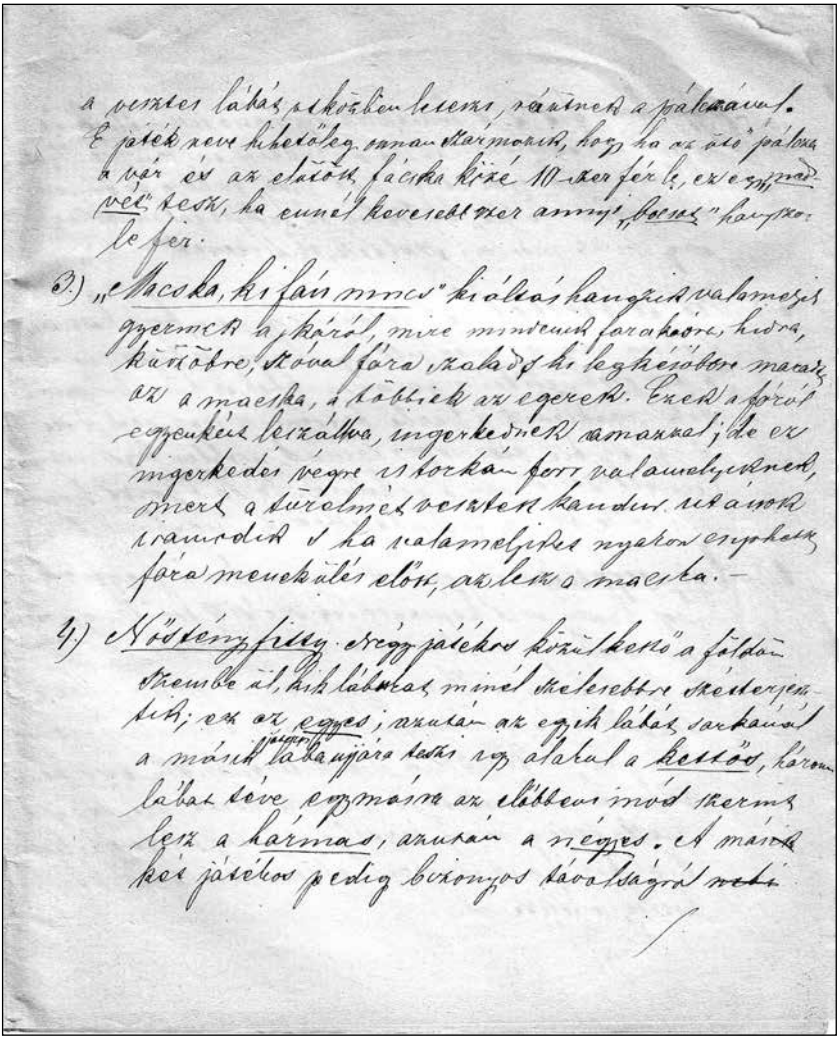

1. kép. Berényi János kéziratának 3. oldala

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

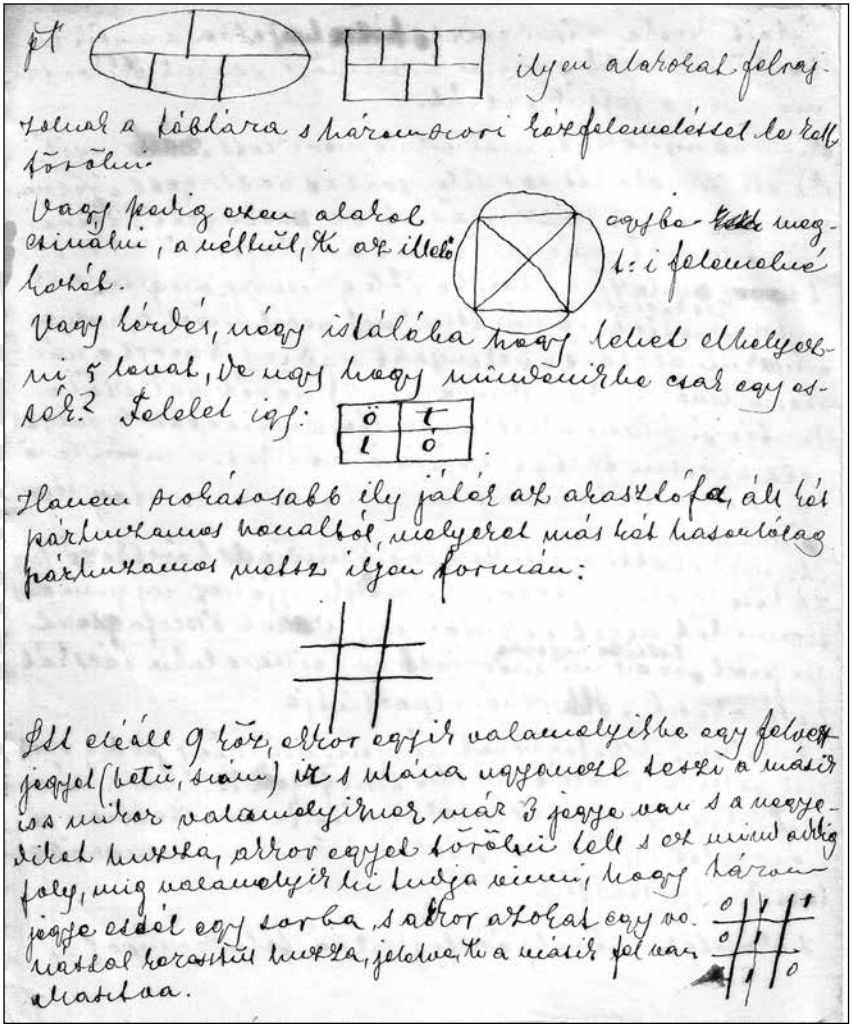

pl ilyen alakokat felrajzolnak a táblára s háromszori kézfelemelésel le kell törölni.

Vagy pedig ezen alakot csinálni, a nélkül, hogy az illető kezét. egybe ~~kezd~~ megt:i felemelné

Vagy kérdés, vagy istálóba hogy lehet elhelyezni 5 lovat, de úgy hogy mindenikbe csak egy ott áll? Felelet ily:

ö	t
l	ö

Hanem szokásosabb ily játék az akasztófa, áll két párhuzamos vonalból, melyeket más két hasonlóan párhuzamos metsz ilyen formán:

Itt eléál 9 kör, akkor egyik valamelyikbe egy felvett jegyet (betű, szám) ír s utána ugyanezt teszi a másik is mikor valamelyikben már 3 jegye van s a negyedik kezdi, akkor egyet törölni kell s ez mind addig folyt, míg valamelyik ki tudja venni, hogy három jegye csak egy sorba s akkor azokat egy vonallal karosítni kezdi, jelezve, hogy a másik fel van akasztva.

0	1	1
0	1	
	1	0

2. kép. Ferenczi Zoltán kéziratának 6. oldala

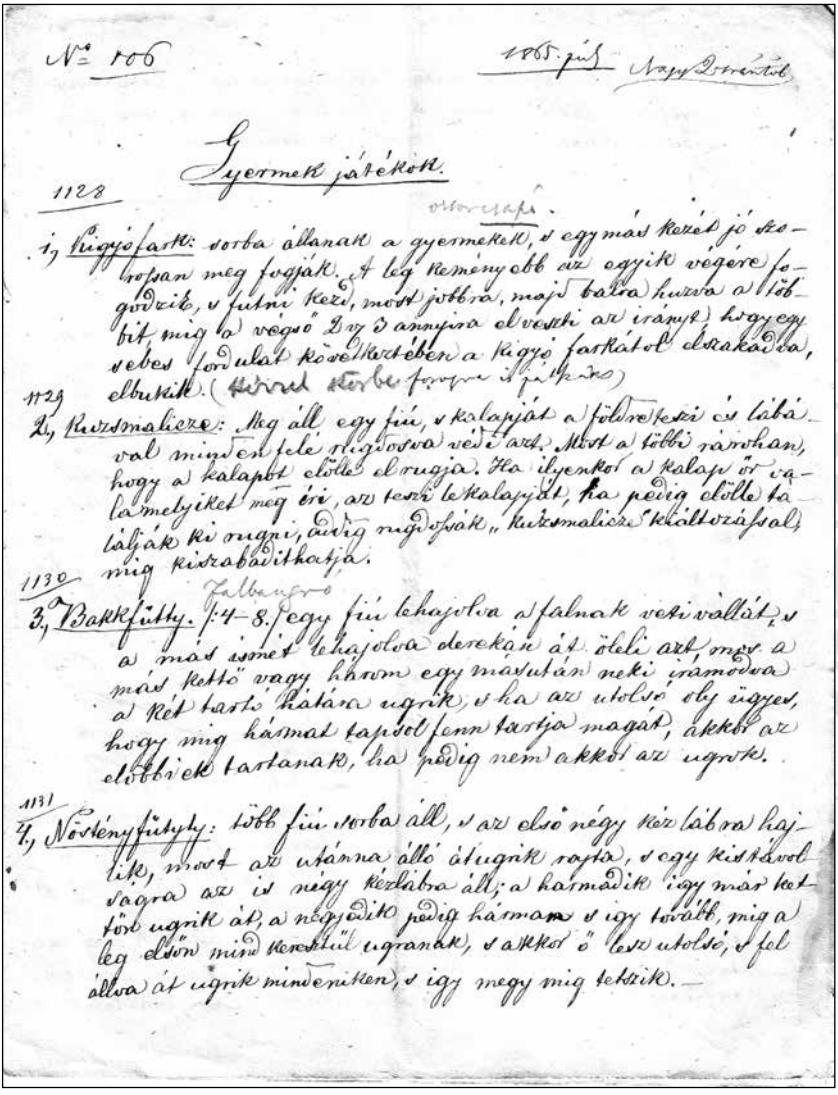

№ 106 — 1865. jún. — Nagy Dorottól

Gyermek játékok.

1128 — ostorcsapó

1, Rigyófaszk: sorba állanak a gyermekek, s egymás kezét jó szorosan meg fogják. A leg keményebb az egyik végére fogódzik, s futni kezd, most jobbra, majd balra húzva a többit, míg a vegső 2 vagy 3 annyira elveszti az irányt, hogy egy sebes fordulat közben a rigyó farkától elszakadva, elbukik. (~~[illegible]~~ sorba forgva s játszva)

1129

2, Kutsmalicze: Meg áll egy fiú, s kalapját a földre teszi és lábával mindenfelé rúgdosva védi azt. Most a többi ránrohan, hogy a kalapot elölle elrúgja. Ha ilyenkor a kalap őr valamelyiket meg éri, az teszi le kalapját, ha pedig elölle találják ki rúgni, addig rúgdosják „kutsmalicze" kiáltozással, míg kiszabadíthatja.

1130 — falbanyró

3, Bakkfütty. J: 4–8. egy fiú lehajolva a falnak veszi vállát, s a más ismét lehajolva derekán át öleli azt mev a más kettő vagy három egymásután neki irámodva a Két tartó hátára ugrik, s ha az utolsó oly ügyes, hogy míg hármat tapsol fenn tartja magát, akkor az előbbiek tartanak, ha pedig nem akkor az ugrik.

1131

4, Nösényfütyk: több fiú sorba áll, s az első négy kéz lábra hajlik, most az utánna álló átugrik rajta, s egy kisztávolságra az is négy kézlábra áll; a harmadik így már kettőt ugrik át, a negyedik pedig hármat s így tovább, míg a leg elején mindenkeresztül ugrottak, s akkor ő lesz utolsó, s fel állva át ugrik mindenitten, s így megy míg tetszik. —

3. kép. Nagy István gyűjteményének első oldala

© www.kjnt.ro/szovegtar